

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Vol. VIII (Jan. 2021)
ISSN - 2277-7067

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता

Sanskrit Language & Literature
Department Volume

Index

1. मराठीभाषायां रूढानां संस्कृतशब्दानां भाषाविज्ञानदिशा समीक्षणम्
प्रो.नंदा पुरी
2. कालिदासस्य काव्ये पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या वनस्पतीनां समीक्षणम्
डॉ.नीरजतिवारी, प्रो. कविताहोले
3. साहित्यशास्त्रे अभिनवगुप्तपादस्य योगदानम्
डॉ. पराग जोशी
4. समसामायिकसन्दर्भे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता उपहृतयश्च
डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरुः, डॉ. हृषिकेश दलाई
5. औचित्यम्
डा.सोमनाथदाशः
6. सौन्दर्यलहरी इति स्तोत्रग्रन्थे दार्शनिक तत्वानि ।
डॉ. पल्लवी कावळे
7. रघुवंशमहाकाव्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वानां विमर्शः
निशा रामेश्वर चौधरी
8. अध्ययनसमस्याः ।
XX
9. अलङ्कारलोकन्याययोः अन्तःसम्बन्धः
सौरभ द्विवेदी

समसामायिकसन्दर्भे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता उपहुतयश्च

डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरुः

डॉ. हृषिकेश दलाई

शोधसारांशः -

शिक्षणे अधिगमे च मनोविज्ञानस्य महन्महत्त्वं वरीवर्ति । यदारभ्य मनोविज्ञानस्य नियमानुसारं शिक्षाप्रक्रिया प्रावर्त्तत, तदारभ्यः शिक्षाक्षेत्रे सर्वेभ्यः बालकेभ्यः तेषां रूचि-योग्यता-आवश्यकतानुगुणं शिक्षायाः व्यवस्था आरब्धा । शिक्षायाः अवसरः न केवलं सामान्यच्छात्राणां कृते स्यात् अपितु विशिष्टबालकेभ्यः समुचितावसरप्रदानमेव सर्वकारस्य दायित्वं स्यात् । अतः सर्वकारेण विशिष्टबालकानां कृते शिक्षायाः सुव्यवस्थायै समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्था प्रारब्धा । स्वतन्त्रताप्राप्तेः 70 वर्षाणि जातानि, तथापि विशिष्टबालकानां विकासः समधिकः न जातः । सर्वकारस्तरेषु असर्वकारस्तरेषु च तेषां बालकानां विकासाय नैके प्रयत्नः कृते सति विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकानां परिष्ठितौ परिवर्तनं नावलोक्यते । अद्यापि विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकेषु बहवः बालकाः समाजस्य मुख्यधारातः वञ्चिताः भवन्ति । विकासस्य सशक्तोपकरणत्वेन शिक्षायाः महत्त्वमुररीकृत्य विशिष्टबालकानां शिक्षाव्यवस्थां प्रति विशिष्टावधानं दद्यात् । प्रस्तुते शोधपत्रे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकतायाः उपहुतीनाञ्च तथ्यात्मकं संख्यात्मकञ्च विवरणं प्रतिपादितमस्ति । अत्र अशिक्षात् समुत्पाद्यमानासमानतायाः सामाजिकविकृतेश्च निवारणोपायान् प्रतिपाद्य समावेशात्मकशिक्षायाः स्वरूपं सविस्तरं प्रतिपादितमस्ति । येन विशिष्टबालकाः स्वं समाजतः भिन्नारिति न मत्वा समाजस्याभिन्नाङ्गत्वेन सामान्य बालकवत् समाजे स्वस्योत्तरदायित्वं निर्वहणकर्तुं समर्थाः भवन्ति । किञ्च समाजः विद्यालयश्च तैः सह सामान्यः व्यवहारः समाचरेत् । विविधशोधाध्ययनेन प्रतिपादितानां योजनानां, सर्वकारीय असर्वकारीय च योजनानां समुल्लिख्य प्रस्तुतशोधपत्रेण एतत् साधयितुं प्रयत्नः विहितः यत् समाजे विशिष्टबालकानां शिक्षासम्बन्धितध्यानां सङ्कलनं करणीयम्, येन तेभ्यः समावेशात्मकशिक्षायां समुचितवासरं प्रकल्प्य राष्ट्रस्य विकासे स्वस्य भूमिकां निर्वोढुं ते समर्थाः भवेयुः ।

मुख्यशब्दाः -

समावेशात्मकशिक्षा, अन्यथासक्षमः, आवश्यकता, उपहुतयः ।

प्रस्तावना -

शिक्षायाः सम्बन्धः मनुष्यस्य संज्ञानात्मक-भावात्मक- सामाजिकगुणानां विकासने सह वर्तते । जीवने शिक्षायाः प्रासङ्गिकता वर्तत इति निश्चप्रचम् । अत एवोक्तम् - विद्या विहीनः मनुष्यः पशुभिः समानः । वर्तमानसमये सामान्यशिक्षया सह समावेशात्मकशिक्षां प्रति विशिष्टं धानं प्रदीयते । मनोविज्ञानानुसारं यद्यपि बालकानां प्रकाराः विविधरूपेण वर्तन्ते, किन्तु सामान्यतया बालकाः द्विविधा भवन्ति । सामान्यः विशिष्टश्च । येषां बालकानां शारीरिक-मानसिक-सांवेगिक-सामाजिकावश्यकताः समानाः न भवन्ति ते विशिष्टबालकाः भवन्ति । ते कमपि कार्यं कर्तुं स्वयं समर्थाः न भवन्ति । यथा मूक-दृष्टि-श्रवण-शारीरिकाक्षमता इत्यादयः भवन्ति । यदि वयं प्राचीनकालादारभ्य भारतीयशिक्षाव्यवस्थां दिदृक्षामहे तर्हि शिक्षाव्यवस्था केवलं सामान्यबालकेभ्यः कल्पिता आसीदिति नास्ति संशयः । येन विशिष्टबालकाः शिक्षायाः सामान्यावसरः न प्राप्तवन्तः । ते शिक्षिताः भवेयुः समाजे ते स्वयं स्वस्योत्तरदायित्वं निर्वहेयुः चेति मनसि निधाय तेषां कृते विशिष्टशिक्षाव्यवस्था कल्पिता सर्वकारेण । विशिष्टशिक्षायां तेभ्यः विशिष्टोपकरणैः विशिष्टाध्यापकैश्च शिक्षाप्रदानस्य व्यवस्था कृता । यद्यपि ते शिक्षिताः अभूवन् तथापि विशिष्टबालकानां सहपाठिनः विशिष्टबालकाः भवन्ति, अतः तेषु सामाजिकभावनायाः विकासः न सञ्जातः । तदनन्तरम् एकीकृतशिक्षायां सामान्यबालकैः सह विशिष्टबालकानां शिक्षाव्यवस्था कृता । अस्याम् शिक्षायां यद्यपि तेषां बालकानां सामाजिकगुणस्य विकासः सञ्जातः, किन्तु सामान्यविद्यालये विशिष्टाध्यापकस्य विशिष्टोपकरणस्य चाभावात् अधिगमः न जातः । अतः तादृश्यः शिक्षायाः आवश्यकता अनुभूता यस्यां विशिष्टोपकरणैः विशिष्टाध्यापकैः विशिष्टपाठ्यक्रमैश्च सामान्यबालकैः सह विशिष्टबालकाः शिक्षाग्रहणं कर्तुं शक्नुयुः । साम्प्रतम् एतादृशी शिक्षा समावेशात्मकशिक्षेति उच्यते । समावेशात्मकशिक्षा शिक्षायाः तादृशी प्रणाली वर्तते यत्र विशिष्टबालकान् सामान्यबालकैः सह सामान्यविद्यालयेषु पठितुम् आत्मनिर्भरभवितुं च स्वावसरः भवति । अस्यां शिक्षायां विद्यालये पठनं पाठनं चातिरिच्य विशिष्टबालकेभ्यः बाधारहितवातावरणस्य निर्माणकार्यमपि अन्तर्भवति । शिक्षणस्य अनया नवीनप्रणाल्या समाजस्य ते बालकाः उपकृताः भविष्यन्ति ये समाजे उपेक्षिताः सन्ति । किञ्च ते बालकाः येषां दिनचर्यादारभ्य पठन-पाठनपर्यन्तं विशिष्टावधानस्य आवश्यकता वर्तते । विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकाः सामान्यतया दृष्टि-श्रवण-अधिगमक्षमता-मानसिकमंदता च भवन्ति । एते सामान्यबालकैः सह समायोजने कष्टमनुभवन्ति । अभिभावकानां दृष्टिरपि एतान् प्रति सकारात्मिका न भवति । येन एते समाजे विशिष्टाः इति चिन्तयन्ति । अतः एते विद्यालयशिक्षातः दूरे भवन्ति । समाजे एतादृशानां बालकानां संख्या 5 तः 10 प्रतिशतं भवति । अतः एतादृशानां बालकानां समावेशनं शिक्षायामवश्यं करणीयम् ।

अन्ताराष्ट्रिय परिप्रेक्ष्ये समावेशात्मकशिक्षा

समावेशनमिति शब्दस्य प्रयोगः 1990 तमे वर्षे अभवत् । यदा 1994 तमे वर्षे यूनेस्को इति संस्था स्पेन इत्यस्य सलामांना इति नगरे Special Needs Education Access and Quality इत्यस्य आयोजनं कृतवती । अस्मिन् कार्यक्रमे 92 देशाः 25 अन्ताराष्ट्रिय संगठनानि भागं गृहीतवन्तः । 2000 तमे वर्षे डाकर सेनेगाल इत्यत्र आयोजिते World Education Tour इत्याख्ये कार्यक्रमेऽपि समावेशात्मकशिक्षायाः महत्त्वं प्रतिपादितम् । एवं समावेशात्मकशिक्षायाः विकासाय प्रसाराय च शोधकार्याणि प्रवर्तितानि ।

शिक्षायोगस्य प्रतिवेदनम्

1944 सार्जेण्ट प्रतिवेदनम् - दिव्याङ्गबालकानाम् सामान्यबालकेभ्यः भिन्नं कर्तुं न शक्यते । अतः सामान्यविद्यालयेषु तेभ्यः बालकेभ्यः विशिष्टव्यवहारः कर्तव्यः ।

1964-66 कोठारी आयोगः (भारतस्य प्रथमशिक्षायोगः) - विशिष्टबालकानां शिक्षा सामान्यप्रणाल्याः अभिन्नम् अङ्गं स्यात् ।

1974 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण विशिष्टबालकेभ्यः एकीकृतशिक्षा इति योजना प्रारब्धा । अस्यां योजनायां विशिष्टबालकान् सामान्यछात्रैः सह शिक्षायाः व्यवस्था प्रारब्धा ।

1995 निःशुल्कबालकेभ्यः निःशुल्कशिक्षाव्यवस्था कृता वर्तते । मानवसंसाधनमन्त्रालयेन 2020 पर्यन्तं देशस्य सर्वेऽपि विद्यालयाः दिव्याङ्गबालकाणां कृते मित्रविद्यालयत्वेन परिवर्तयितुं लक्ष्यं निर्धारितम् आसीत् ।

समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता

अन्यथासक्षमबालकः आत्मानम् अन्येभ्यः बालकेभ्यः दौर्बल्यं हीनञ्च मन्यते, येन कारणेन तेन सह भिन्नव्यवहारः भवति । समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्थायाम् अन्यथासक्षमबालकान् सामान्यैः बालकैः सह मानसिकविकासायावसरः प्रदीयते । येन प्रत्येकं बालकः इत्थं चिन्तयति यत् अन्येभ्यः बालकेभ्यः दुर्बलं नास्ति । अनेन प्रकारेण समावेशात्मकशिक्षापद्धतिः बालकानां सामान्यमानसिकप्रगतिः अग्रे सारयति ।

विशिष्टबालकेषु केचन सामाजिकगुणाः नैसर्गिकाः भवन्ति । यदा ते सामान्यैः बालकैः सह शिक्षां प्राप्नुवन्ति तदा ते सामाजिकगुणान् अन्यैः बालकैः सह अधिगच्छन्ति । तेषु सामाजिक-नैतिक-प्रेम-सहानुभूति-सहयोगादीनां गुणानां विकासः भवति । समावेशात्मकशिक्षा अपेक्षया विशिष्टशिक्षा व्ययबाहुल्यं भवति । एवं विशिष्टाध्यापकानां प्रशिक्षणकार्यक्रमोऽपि समयसापेक्षः भवति । किन्तु समावेशात्मकशिक्षा न्यूनधनेन लाभदायिका भवति । विशिष्टशिक्षायां प्रार्थक्येन संस्थानिर्माणाय दीर्घस्रोतसः

नितरामपेक्षितम् । तद्यथा प्रशिक्षिताध्यापक-विशेषज्ञ- चिकित्सादयः विशिष्टबालकानां शिक्षा समावेशात्मकशिक्षायां न्यूनव्ययेन सम्भवति ।

विशिष्टशिक्षाव्यवस्था अपेक्षया समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्थायां सामाजिकविचारविमर्शः अधिकः भवति । विशिष्टसामान्यबालकयोः सामान्यशिक्षायामेकं प्राकृतिकं वातावरणं निर्मायते । प्रस्तुतवातावरणे स्वस्य सहपाठिभ्यः अवबोधनं, स्वात्मानमन्यैः मित्रैः सह परिचयं करणञ्च समावेशात्मकशिक्षया सम्भवति । सामान्यवातावरणे छात्रभावनायाः भावात्मकसमायोजनस्य विकासः भवति । शैक्षिकयोग्यता सामान्यतया समावेशात्मकशिक्षा वातावरणैव सम्भवति । अनेन प्रकारेण अनुकूलवातावरणेन एवमाधुनिकपाठ्यक्रमेण च सह समावेशात्मकशिक्षा शैक्षिकमैक्यं विदधाति । भारते सामान्यशिक्षायाः व्यापकविस्तारस्य वैधानिकव्यवस्था कृता वर्तते । विशिष्टबालकेभ्यः शिक्षा प्रदेया इत्यपि संविधानस्य दायित्वमस्ति समावेशात्मकशिक्षायाः वातावरणेन समानतायाः उद्देश्यप्राप्तिः स्यात् । येन कोऽपि विशिष्टबालकः अन्यापेक्षया दैन्यं नानुभवेत् । अनेन स्पष्टं भवति यत् समसामायिकसन्दर्भे समावेशात्मिकाशिक्षा सर्वेभ्यः बालकेभ्यः नितरमावश्यक्ये इति निश्चप्रचम् ।

समावेशात्मकशिक्षायाः उपहुतयः

कस्मिंश्चित् बालकाय शिक्षाप्रदानात् प्राक् तस्य व्यक्तित्वमवश्यमवगन्तव्यम् । समावेशात्मकशिक्षायां व्यक्तित्वस्याध्ययनं महत्त्वपूर्णं भवति । सामान्यबालकानामपेक्षया विशिष्टबालकानां वैशिष्ट्यं विचित्रं तीव्रञ्च भवति । केषुचित् देशेषु कक्षायाः आकारः दीर्घः छात्रशिक्षकयोः न्यूनानुपातश्च सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः शिक्षकेभ्यश्च समस्या भवति । किञ्च एकस्यां कक्षायाम् अत्यधिकविविधताऽपि शिक्षकस्योत्साहं न्यूनीकरोति । एतद् तस्यां परिष्ठितौ नूनं सत्यं प्रतीयते । यदा कक्षायां शतं छात्राः अथवा ततोधिका छात्राः भवन्ति । केचन नकारात्मकप्रवृत्तियुक्ताः शिक्षकाः निरुत्साहस्सन् अप्रासङ्गिकशिक्षणविधिना पाठयन्ति । तदा एतदेव छात्रक्षमतानुसारमधिगमाय प्रोत्साहनं न दीयते, तर्हि छात्रः तदैव इयं स्थितिः विकटा भवति, यदा शिक्षकः छात्रन् दण्डयति । दण्डितेषु छात्रेषु विशिष्टः छात्रः महत् कष्टमनुभवति । देशे शिक्षाव्यवस्थायै शिक्षामन्त्रलयस्य दायित्वं भवति । यस्य शिक्षकाणां नियोजने वित्तव्यवस्थायां संशोधने च महती भूमिका भवति । केचन विशिष्टबालकाः विद्यालयं न गच्छन्ति तत्र समस्या विद्यालयः गृहात् दूरे भवति । ग्रामीणप्रदेशेषु दुर्गमक्षेत्रेषु च समीचीनः मार्गः न भवति । परिवहनस्य न्यूनता, परिवारजनेषु अर्थाभावः, छात्रेषु शारीरिकन्यूनता, लिङ्गभेदः च एतानि कारणानि विद्यालयं गन्तुं बाधकानि भवन्ति । तत्राऽपि बालकानामपेक्षया बालिकानां महती समस्या वरिवर्ति । क्वचित् विद्यालये शौचालयः न भवति । मार्गे सुरक्षाविषये परिवारस्य चिन्ता वर्तते । केचन पितरः स्व शिशुन् पालयितुं बालिकाः स्थापयन्ति । तस्मात् कारणात् ताः बालिकाः

समावेशात्मकशिक्षायाः अंशभूताः न भवन्ति । एषा समस्या विशिष्टबालकेषु अधिकतया परिलक्ष्यते । अतः विशिष्टबालकबालिकाश्च समावेशात्मकशिक्षायाः दूरे भवन्ति । समावेशात्मकशिक्षाप्रदाने तत्रत्यः व्यवस्था न समीचीना । जलव्यवस्था-शौचालयव्यवस्था-परिवहनव्यवस्थादीनामभावे समावेशात्मकशिक्षा एतावता न सफलीभूता वर्तते ।

परामर्शाः -

विशिष्टबालकानां पितरः शिक्षकाश्च तेषां समस्याः तथैव स्वीकुर्युः, यथा ते सामान्यच्छात्राः भवन्ति । वस्तुतः तेभ्यः अन्यच्छात्रवत् सम्मान-विश्वास-स्नेह-सुरक्षायाः आवश्यकता भवति । समावेशात्मकबालकानां व्यक्तित्वस्य पूर्णज्ञानं शिक्षकेभ्यः आवश्यकम् । येन समावेशात्मकबालकानां शिक्षणं प्रशिक्षणञ्च सरलीकृतं भवति । सामान्यबालकवत् समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता अस्ति । अतः समावेशात्मकबालकानां कृते तादृशी व्यवस्था करणीया यया तेषां न्यूनातिन्यूनं पठनं लेखनं सामान्यगणितज्ञानञ्च भवति । आधुनिकशैक्षिकप्रविधिमाध्यमेन विशिष्टबालकानां कृते औपचारिकशिक्षा दातव्या । अतः विशिष्टबालकेभ्यः समुचितशैक्षिकप्रविधेः व्यवस्था भवेत् । समावेशात्मकशिक्षायाः स्तरः तेषां शारीरिक-मानसिकस्तरानुरूपञ्च भवेत् । विद्यालये अतिसमावेशात्मकवातावरणस्यापेक्षया समावेशात्मकप्रशिक्षितानाम् अध्यापकानामावश्यकता निश्चयेन भवति । समावेशात्मकबालकेभ्यः व्यवसायिकशिक्षायाः आवश्यकता वर्तते, किन्तु इयमावश्यकता समावेशात्मकशिक्षायाः एकम् उद्देश्यं न स्यात् । विशिष्टबालकेभ्यः वृत्तियुक्तकार्यक्रमेषु प्रशिक्षणस्य व्यवस्था स्यात् ।

- समावेशात्मकशिक्षायाः साफल्यै तादृशी व्यवस्था स्यात् । यया विशिष्टबालकाः गृहात् विद्यालयं प्रति सुखेन गन्तुमर्हन्ति ।
- कक्षायां शिक्षकाणां समानुपातः स्यात् । अतः योग्याध्यापकानां नियुक्तिः स्यात् ।
- विद्यालयेषु विशिष्टबालकानां कृते शौचालयपर्यन्तं गन्तुं तादृशं सौविध्यं स्यात् येन ते सुष्ठुः शौचालयपर्यन्तं गन्तुं शक्नुवन्ति ।

विशिष्टबालकानां जनसंख्या शैक्षिकदत्तांशश्च -

सारणी 1

समस्त जनसंख्या, भारतम् -2011 अन्यथासक्षमजनसंख्या, भारतम् -2011 च

व्यक्तयः	पुरुषाः	महिलाः	व्यक्तयः	पुरुषाः	महिलाः
121.08	62.32	58.76	2.68	1.5	1.18

प्रदत्तदत्तांशानुगुणम् इदं ज्ञायते यत् समस्त 121.08 कोटिजनसंख्यासु अन्यथासक्षमानां जनसंख्या 2.68 कोटिः (2.21 प्रतिशतम्) वर्तते । यस्मिन् पुरुषान्यथासक्षमानां संख्या 1.5 कोटिः महिलान्यथासक्षमानां संख्या 1.18 कोटिः भवन्ति । अतः इदं वक्तुं शक्यते यत् भारते बहवः अन्यथासक्षमः निवसन्ति ।

सारणी 2 शिक्षित-अशिक्षितान्यथासक्षमानां संख्या - 2011

	समग्रान्यथासक्षम -जनसंख्या	शिक्षिताः	अशिक्षिताः	अन्यथासक्षम जनसंख्यायाः साक्षरता	समग्र - जनसंख्यायाः साक्षरतायाः प्रतिशतम्
भारते	26814994	14618353	12196641	54.52	74.04

अस्यां सारण्यां शिक्षित-अशिक्षितान्यथासक्षमानां संख्या प्रदत्ता वर्तते । प्रदत्तदत्तांशानुसारं 54.52 प्रतिशतमेव अन्यथासक्षमच्छात्राः शिक्षिताः सन्ति । किन्तु अद्यापि अशिक्षितान्यथासक्षमच्छात्राणां संख्या 45 प्रतिशतं वर्तन्ते । अतः अशिक्षितान्यथासक्षमच्छात्रान् समावेशात्मकशिक्षायां विशिष्टावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

सारणी 3 अन्यथासक्षमानां प्रकृत्याधारेण अन्यथासक्षमजनसंख्यायाः प्रतिशतम् 2015-16

अन्यथासक्षमस्य प्रकृतिः	प्रज्ञाचक्षुः	श्रवणहीनता	मूकः	चलनाक्षमताः	मानसिकक्षमताः
प्रतिशतम्	2.78	10.54	09.97	17.1	22.01

अधिगमाक्षमता	मस्तिष्कपक्षाघातः	आत्मकेन्द्रितम्	बहवन्यथासक्षमः	स्वल्पदृष्टिः
11.44	2.55	0.93	5.85	16.84

2015-16 वर्षस्य दत्तांशानुसारं मानसिकान्यथासक्षमच्छात्राः अधिकाः भवन्ति । येषां 22.01 प्रतिशतं वर्तते । आत्मकेन्द्रितच्छात्राः न्यूनाः भवन्ति । अनेन इदं ज्ञायते

विभिन्नप्रकारान्यथासक्षमच्छात्रेषु महान् भेदः वर्तते । अतः एतेषु छात्रेषु अन्यथासक्षमाधारेण विशिष्टावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

सारणी 4

अन्यथासक्षमाणां साक्षरस्थितिः - लिङ्ग क्षेत्रधारेण च (2011)

	शिक्षिताः		अशिक्षिताः	
	ग्रामे	नगरे	ग्रामे	नगरे
व्यक्तयः	48	67	52	33
पुरुषाः	58	72	42	28
महिलाः	37	61	63	39

उपर्युक्तदत्तांशानुसारम् इदं प्रतीयते यत् ग्रामस्य अशिक्षितान्यथासक्षमपुरुषेषु महिलासु च विशेषावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

निष्कर्षः

समसामयिकसमये विश्वस्य सर्वे देशाः स्वभाविसमाजस्य सर्वाङ्गीणविकासाय प्रयतन्ते । समाजस्य प्रत्येकं वर्गस्य सुविकासाय विविधशैक्षिकयोजनाभिः सह बहुलतायुक्तसमाजस्य विशिष्टतां मनसि निधाय वर्तमानसमये समावेशात्मकशिक्षां प्रति विशिष्टमवधानं प्रयच्छन्ति । समाजस्य दायित्वं वर्तते यत् ये समाजात् बहिर्भूताः सन्ति अधुनापि समाजतः उपेक्षिताः सन्ति च तान् समाजस्य मुख्याधारायां संयोजनमेव । अतः विश्वस्य विविधाः संस्थाः अस्याः शिक्षायाः विकासाय यत्नशीलाः वर्तन्ते । यत्र विशिष्टबालकानां कृते समावेशनं सरलीकृतं बोधगम्यं च स्यात् । तेषाम् आवश्यकतानुसारेण परिष्ठितिं विज्ञाय समाजे समायोजनं कृत्वा नीतिनिर्माणं स्यात् । सामान्यबालकमिव तेषां विशिष्टबालकानां जीवनशैली स्यात् । एतदेव अस्माकं नैतिकं कर्तव्यं वर्तते । अस्मिन् प्रक्रमे सकारत्मिकां भूमिकां निर्वहणाय समाजस्य उच्चवर्गः शिक्षकाः च बद्धपरिकराः भवेयुः । वर्तमानसमये विशिष्टबालकानां शैक्षिकोपलब्धिः चिन्ताजनिका अस्ति । वर्तमानदत्तांशाधारेण 50 प्रतिशतं विशिष्टबालकाः शिक्षाग्रहणं न कुर्वन्ति । अतः समाजस्य हितचिन्तकानां कार्यमस्ति यत् समाजस्यास्तित्वस्य रक्षणाय तेषां विशिष्टबालकानां शिक्षां प्रति रूचिरूत्पादनीया वर्तते । समाजे तेषां सम्मानं कथं स्यात् तादृशः यत्नः विधेयः विद्यालयेन समयानुसारं तेषां शैक्षिक-सामाजिक-सांस्कृतिकविकासाय समुचितः प्रयासः करणीयः । किञ्च तेषां कार्येऽस्मिन् समावेशात्मकशिक्षा एव महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहतीति नास्ति सन्देहः ।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. कृष्णकान्त, एस्- (2001), इक्कीसवीं सदी की ओर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली ।
2. जोशी, प्रमोद (2017), समावेशी शिक्षा की दिशा में प्रयास, कुरुक्षेत्र ।
3. ठाकूर, यतीन्द्र (2017), समावेशी शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन, मेरठ ।
4. नारंग, एम्- के- एवं अग्रवाल जे- सी- (2017) समावेशी शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन, मेरठ ।
5. भार्गव, राजश्री (2016), समावेशी शिक्षा, राजश्री प्रकाशन, मेरठ ।
6. संजीव कुमार (2008), विशिष्ट शिक्षा, जानकी प्रकाशन, नई दिल्ली ।
7. Meizer, C. J. W. (2001), Inclusive Education and Effective Classroom Practices, European Agency for development in Special needs Education.
8. Mills, Susi & Single Nidhi (2008), The Education for All inclusive Education dibet: Confic Contradiction of Opportunity, International Journal of inclusive Education
9. www.google.com
10. <http://mhrd/gov.in/hi/iedess-hindi>
11. www.nuepa.org

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 6

SPECIAL ISSUE 1

JUNE 2020

A Bimonthly Peer Reviewed International Journal

Special Issue On

Life, Culture and Education Today

(Book 1)

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Guest Editors

Prin. Dr V.D. Satpute

Prin. Dr V.S.Anigunte Prin.

Dr H.P.Kadam

A

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

**CENTRE FOR HUMANITIES AND
CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)**

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

Special Issue on the Occasion of Two Day International Interdisciplinary International Virtual Conference on *Life, Culture and Education Today*, on 5-6 June 2020, jointly organised by Mahatma Gandhi Education & Welfare Society, Parbhani (M.S.), Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist. Parbhani (M.S.), Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala, Dist. Beed (M.S.) and Kala Mahavidyalaya, Nandurghat, Dist. Beed (M.S.)

CONTENTS

69. Appropriation of Mythology by the Media	
Saroj Bala	363
70. Post COVID Scenario in India	
Dr. Chandrasen U. Saruk	364
71. Role of Media in Social Distance Estranging in the War of Wake of COVID 19	
Dr. Shankar L. Sawargaonkar	366
72. Scope of 3d Printing for Textiles and Fashion Industry in Pandemic Era	
Ms. Mohaddesa Dehghani & Dr. Pratima Goyal	370
73. Effect of COVID-19 on Indian Economy and Society	
Shakila I. Shaikh	379
74. Defiance of Kashmir in COVID-19 Through Culture and Literature	
Dr. Showkat Ahmad Sheikh	385
75. COVID-19: Merging Technology and Learning	
Dr. Subhra Rajput	388
76. COVID-19: A Global Pandemic	
Dr. Shweta Sood	393
77. Post Covid Scenario In India	
Simran	399
78. Burning Environmental Issues in India ...	
Solunke Jaideep R.	404
79. Pandemic COVID-19: A Tragedy and Destruction of Dalits	
Soni Singh	407
80. Higher Education in India : Issues and Challenges	
Dr.G.Sowbhagya	412
81. Higher Education System in India: Current Challenges and Strategies	
Vandana Sharma & Sunita Rani	418
82. Celiac Disease Prophecy Inference System With Fuzzy Logic	
Sunny Thukral & Jatinder Singh Bal	423
83. Challenges and Remedies in Higher Education	
Dr. Surekha Milind Kulkarni	431
84. Cultural Development- A Prime Initiator of Changes	
Dr Suvarna V D	435

COVID-19: A Global Pandemic

Dr. Shweta Sood

Assistant Professor

Department of English

Central Sanskrit University, K.J. Somaiya Campus, Vidyavihar, Mumbai-77

The world is facing humanity's biggest fatal crisis since World War II. Almost every country has been affected by the deadly Coronavirus disease (COVID-19). Coronavirus, which is an outbreak from China has gone everywhere. In the last few months, Corona's epicenter has been shifted from China to Europe to the United States. Billions of people have been suffering from the impact of the worldwide pandemic of COVID-19. What is frightening is that the numbers likely stem from under-reporting, and will undoubtedly rise alarmingly in the times ahead if we feature in asymptomatic patients and rapid tests. Specified that pandemic-driven crisis is persistently changing, countries are anxious to flattening the curve of COVID-19. State and Multilateral health institutions, along with help from major private sectors and civil society, are trying their best to control the spread of this virus. India, too is under lockdown and is working together with various multilateral institutions and multi-state groupings to coordinate efforts worldwide and domestically to contain the World Health Organization (WHO) declared pandemic.

The spread of COVID 19, the global pandemic remains unabated, impacting nearly 85 per cent of the world. Surprising to see that the worst affected are the developed economies of Europe and the United States, despite having advanced healthcare systems and a very favorable doctor/population ratios. Asian countries, on the other hand, have managed well in containing the spread of the 'Contagion'. China is shuffling towards normalcy, South Korea and Japan have managed to contain the spread to a greater extent, while SE Asia is doing a realistic job of managing the spread.

The Times Fact India Outbreak Report estimates the range to which COVID-19 is likely to affect India using aggregated statistical measures figured on three forecasting models: Percentage-based, Time series and Susceptible Exposed Infected Recovered (SEIR). The SEIR model proposes the epidemic may hang on a nationwide scale until August end. Some states may come out of the crisis by June while states with a higher number of infected people may take up to a month longer. The study used the data of the Central government, information gathered from government bulletins and daily updates provided by the health ministry. No unverified sources were used. The report is aimed at dispersing

uncertainty with facts and is supported by a scientific approach that throws light on potential lethal infrastructure gaps that can be a chief indicator of social unrest and disruption in specific geographies. The report pointed out that a robust lockdown and containment are compulsory for a substantial period to eradicate the pandemic.

The coronavirus pandemic disruption is probably the most significant event of current times with major socio-economic implications. There is no doubt that it has put the world economy at a major risk. Coronavirus has devastated the economic foundations of the world trade. Analysts have identified this outbreak as an outcome of hyper-globalization or starting of de-globalization. However, the world is definitely going to face recession; and the global losses, which according to some commentators, may exceed the World Wars I and II combined. Several estimates are being made on the economic loss and post COVID-19 growth path, and most of the estimates give a clear indication that the world has already landed in an economic crisis.

South and Southeast Asian countries are no exception in this respect. They are severely affected, health or otherwise. Countries are under full or partial lockdown for the last few months. It is a global challenge and a universal response is called for. It is unitedly believed that flattening the COVID-19 curve together helps everyone in an inclusive manner. Unlike the 2007-08 Global Financial Crisis, it is primarily a health crisis, which has given birth to an economic jolt. In the meantime, the world order has been changing at a fast speed. Several concepts and theories are being postulated in this direction. Anti-globalization rhetoric venom is now spreading out. In such unfolding scenario of the world order, the consensus is that each and every country need to save the earth from the epidemic if we want to live together.

India has taken some well-coordinated steps to tackle the Corona epidemic and has successfully controlled the transmission of COVID-19 till date. India's competency in pharmaceuticals and health science; mass public awareness with the aid of digital systems; and a central political command; among others, indeed assisted in containing the spread so far. From the management perspective we see that the creation of exclusive COVID-19 hospitals is the need of the hour. Existing medical/dental colleges across the country provide a viable option. Next is workforce challenges, particularly internists, critical care specialists, pulmonologists, trained doctors, nurses, OT and anesthesia trained ICU technicians for manning ventilators, who can be grouped in this travail of containing the pandemic. Health Ministry has also been pondering over the suggestion of including 50,000 specialist doctors waiting to appear for the final exams, who can be added to the system with some changes in the process of qualifying exams and board certification.

Retired health care personnel are already being recalled as they are a valuable augmenting resource in these trying hours of disastrous virus. Besides, we have The Armed Forces Medical Services (AFMS) which has both capability and capacity that can be deployed at short notice. The COAS has already announced that the Indian Army can deploy at least 28 field hospitals at short notice. Another distinctive opportunity is for the states to coordinate with the AFMS for emergency training of healthcare personnel in basic tenets of biologic containment.

South and Southeast Asian countries have been following a similar tactic in containing the COVID-19. All of them have announced stimulus packages, particularly to support the heavily affected people, MSMEs, agriculture, exports, health, rural community, informal sector, etc. Though each of the South Asian countries has undertaken radical actions to save its nation from COVID-19-driven pandemic, regional collaboration is felt essential to effectively handle the common challenge. A full house of SAARC leaders met through video conference on 15 March 2020 to discuss the scope and possibility of a joint action. Among other verdicts, South Asian leaders have agreed to launch a regional fund to deal with the crisis. An electronic platform with health authorities has been launched, and a video-conference of senior health officials was organized afterwards, where different countries discussed several important issues ranging from specific protocols dealing with the screening of goods and people at various entry points and contact tracing to online training capsules for emergency response teams. Steps are also recommended to foster technical cooperation, training and capacity building, among others. Few days later, the leaders of G20 countries also had an online summit and pledged to adopt some strict measures with regard to global economy to minimize the economic and social impact of the COVID-19. India also had a teleconference with some of the IndoPacific countries on issues related to countering COVID-19. On the other, ASEAN and EU organized a high-level video conference on 20 March 2020 to talk over the COVID-19 situation. ASEAN and the EU settled on a common platform to continue working closely together to mitigate the impact of COVID-19, counting on social and economic development. There was an agreement to enhance exchanges and cooperation with a view to advance steady and systematic exchanges between officials and experts from ASEAN and the EU on dealing with this issue.

There are varied responses coming out from various countries across the world. Though a cure has not been come into light as yet. Countries like South Korea, Taiwan and Singapore could manage to control the devastation with the help of rapid tests and solutions in a targeted manner. South Korea worked on a systematic process. Besides, adopting the technique of operationalizing a massive testing programme, the major

concerns being that it also deployed intrusive technologies to identify people for testing, which included tracking of credit/debit cards, close monitoring through CCTVs and even disclosure of travel histories.

On the other side, Vietnam, Rwanda, Uganda, Faroe Islands, Gibraltar, Mongolia, Cambodia, French Polynesia, Macao, Bhutan, Eritrea, Grenada, Namibia, Laos, Fiji, Saint Lucia, and some others have no death from COVID-19 as on date.

There are several channels through which the COVID-19 outbreak may affect economy in India, of which the disruption of supply chains is being considered the major one. Job loss is on the rise and is creating terrible shock along with the slowdown in manufacturing and services activities. Workers are going back to their homes in faraway places. Consequently, the coming harvest is left in uncertainty. The trauma of the virus may eventually lead to massive trade contraction. There is a sharp fall in Indian rupee. Further, disruption in travel via any mode be it air or train, fall in travel and tourism, reduction in outdoor entertainment industries, rise in bankruptcy and NPAs and so many others like these, the issues which cause anxiety. It has been observed that this ongoing scenario is more realistic, with a minimum of four months of directed and targeted containment. The return to manufacturing can be possible, albeit with necessary and new workplace norms; like rotational staff work rosters, work from home where possible and follow social distancing. Large congregations, sporting, public and religious events will need to be postponed. The analytical data will reveal the higher risk groups for whom the containment may be enforced for a longer period. The accelerated introduction of a vaccine is the only other alternative to contain this contagion. On a global scale, rise in death and destabilization, complicated diseases and continuation of the pandemic, etc., cannot be ruled out. As a result, these blows can spill over to other sectors and economies via trade and production links.

Thinking on a positive note we can say that COVID-19 crisis also provides opportunities. Countries may witness better healthcare prospects – both management and facilities. New social and behavioral norms have come into practice – “social distancing”, “wearing masks”, “maintaining hygiene”, etc., are the now normal, and countries have to adjust with such practices amid the pandemic. Surely, efforts are being made to invent vaccines and proper medicines to tackle the COVID-19. However, there couldn't have been found any vaccine yet.

The world is facing the dilemma in present and the same scenario will continue for some time in future. While on the one hand, lockdown is necessary for containing the Coronavirus, on the other hand, prolong isolation is not the perfect solution to bring back the economy on the growing track. In the post-pandemic period, new trade standards and

certifications on the line of e-commerce may pick up the pace, where the countries would be connecting over digital platforms and it would be thus a paperless trade.

The reduced economic activity due to the COVID-19 pandemic is weakening all major economies. Unlike the 2008 crisis, which was caused by inherent weaknesses in the financial system, the 2020 economic disaster in the US has been induced by a pandemic. On the other hand, China has been experiencing a persistent growth slowdown in the past few years and will now have to face the consequences of a large-scale shutdown of its cities and provinces. Not surprisingly, economic data coming out of China already paint a bleak picture. Further, the pandemic has also revealed the drawbacks of overdependence on supply chains wherein a single country, such as China, has a disproportionately significant share. Though there would not be any benefit from the growing China-US differences, as the pandemic will have a negative impact on the globalization process. The shift in the global order is often accompanied by the rise of a new hegemon. COVID-19 has confirmed that discussions and dialogues are not about the technological/economic development of China or an alleged inclusive world order that Beijing seeks to usher in. Instead, conversations and discourses are aptly about the pain and horror that COVID-19 has inflicted on humankind and the delay on the part of the Chinese government in alerting the global community on the virus breakout.

To conclude, this is the time of medical emergency for the whole world. Crisis time calls for togetherness and friendship. Countries need to work together tirelessly while dealing with the crisis, particularly for the post-crisis recovery. Stable and strong management as well as governance are in command. A stronger network between countries is so very vital to design a strategy for the entire world. The COVID-19 pandemic is like nothing world has seen before. Not because of its unexpected arrival or its immediate impact. But because of the draconian response the countries have enacted to curb what may very well become a raging epidemic that could take an incalculable toll on lives and livelihoods. No country can ever be adequately prepared for a crisis like this. As the COVID-19 pandemic health emergency remains, its economic fallout is also mounting. Global economic growth has gone in reverse, some business sectors have started cancelling service to customers, and millions are technically unemployed or fired. It is important to underscore that the world is at war; we need to unite and put all our resources together at this critical juncture. The economy will, no doubt, take a major hit; it is incumbent to ensure the well-being of the socially marginalized as also to kick start manufacturing. Human patience is being tested, and it cannot fail.

Works Cited

1. Business Standard. January-May 2020.
2. Hindustan Times. March-May 2020.
3. The Economic Times. March-May 2020.
4. The Hindu. January-May 2020.
5. The Indian Express. April-May 2020.
6. The Statesman. January-May 2020.
7. The Times of India. March-May 2020

Vol. 11 No. 2 (July 2021)

ESTD. 2011

ISSN 2231-6248

International Journal on Multicultural Literature

Abstracted and indexed by Literary Reference Centre Plus,
EBSCO Host Publishing, USA for Worldwide Reference

IJML

(An International Refereed Biannual Published in January and July)

Edited by
Dr. K.V. DOMINIC

CONTENTS

PREFACE	3
RESEARCH ARTICLES	
Ylenia De Luca Cultural Globalisation and Poetic Globality in a Nomadic Quebecois Writer: Dany Laferrière	9
Howard L. Smith & Kalpana Mukunda Iyengar Reading a Classic and Social Critique	20
Ramaswami Subramony The Social Vision in Sri Aurobindo's <i>The Ideal of Human Unity</i>	32
B. Keralavarma Stray Thoughts on Aesthetics in the Context of the Works of Louis Gluck and Robert Frost	36
M. Thirumeni Hamlet a Spiritual Play of Shakespeare	43
Ms. S. Chitra & Dr. K. Balachandran The Subject of Marital Discord in Anita Desai's Novel <i>Cry, the Peacock</i>	49
Taniya Chakraborty Lalon Songs: The Connection with the 'Man of Heart'.	58
Shweta Sood George Bernard Shaw: The Pivot of Modern Drama	64
Fathima Begum Assertion of Re-Orientalism in Lijo Jose Pellissery's Jallikattu	70
M. Thirumeni Critical Estimate of Asim Kumar Paul's <i>Conversations during the Pandemic</i>	78
SHORT STORIES	
Ramesh K. Srivastava Amnesia	80
Sabita Chakraborty Anamika and Sujata	86

George Bernard Shaw: The Pivot of Modern Drama

SHWETA SOOD

Dr. Shweta Sood has been teaching English since 2005 in various campuses of Central Sanskrit University (formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan), New Delhi. At present she is teaching at K. J. Somaiya Campus, Vidyavihar, Mumbai-77 (Maharashtra). She has published more than thirty five scholarly articles in national and international journals of repute. Besides, she has participated and presented papers in many national, international seminars and conferences too. Her field of research includes Canadian, Australian, Indian poets (English and Sanskrit) and writers. Email: shwetاسوب1937@gmail.com

ABSTRACT

English drama became fully alive towards the close of nineteenth century. It has never since the days of Elizabeth had such a transformation to establish itself as a natural art and as a great power in literary field as it has today. The new drama also called as modern drama was significant since it dealt with life, instead of art; it presented real people facing social problems and above all, because it came armed with the philosophy of life impregnated with a purpose.

Keywords: Drama, Modern, Transformation, Art, Life, Real, Philosophy, Liberate, Theatre, Stage, Conventions.

English drama became fully alive towards the close of nineteenth century. It has never since the days of Elizabeth had such a transformation to establish itself as a natural art and as a great power in literary field as it has today. The last three decades of the nineteenth century stage outgrew the decadent and dilapidated conventions of the theatre. The new stage exhibited a great advance in different aspects of the theatre, viz. the audience, scenery and costume, actors and management. Together they prepared a ground for new drama. The modern drama tried to liberate the theatre from the strong hold of stage conventions and inanities of dramatic writings. It was a makeshift of English drama from romantic to intellectual drama, from a well-made

play to a problem. Thus new styles were introduced to make drama lifelike, realistic and appealing to common man. Recounting the emergence of drama as a powerful force of times J. W. Marriot comments:

It is possible to account for the miracle that happened to drama. There has been a gradual disappearance of the ancient prejudice against theatre going, a welcome relaxation of the censorship, a steady rise in standards of judgment due to spread of education, an increasing margin of leisure in the life of the ordinary man and woman, a deepening conviction that a certain amount of recreation is the natural right of every human being and the remarkable compliance in theatre producer with his theories of drama as a composite synthesis of all art. (Marriot 15)

The new drama also called as modern drama was significant since it dealt with life, instead of art; it presented real people facing social problems and above all, because it came armed with the philosophy of life filled with a purpose.

Realism was one of the most significant and outstanding assets of modern drama. What was wrong with the English drama before 19th century was that it had lost touch with life and reality. The theatre had ceased to be a medium for artistic demonstrations of life. Therefore it lacked vitality altogether. The contemporary drama came into grips with realities, life, tastes and health of people. It had among its features a deep interest in psychology. The territory of human soul and mind with all its dramatic potentials came to be exploited fully. The modern drama displayed an inwardness which in turn initiated the use of symbols in drama; for words became too shabby and inadequate to express the labyrinth of human ideas, emotions and instincts that psychology was holding out to the playwright.

Yet another feature of the modern drama was its "Intellectual Appeal." Before the advent of modern drama Love reigned as the queen of theatre. Now it was pulled down to the platform and other themes were given way to. This assumed reality, openness, strength, stimulating instinct and not meant to cater to the emotional and sentimental segment of the spectators.

The contemporary drama being the drama of ideas and philosophies became more static. The necessity to express a multitude of diverse theories and points of view in these times interferes with the action of many plays. The drama became quieter than it had been the adventurous romantic theatre of the former years. The inner conflict was

replaced with outer conflict. The violence on the stage that was the customary offering to the public was thrown away. It exhibited a "Tendency for Restraint in Action". The new drama presented characters with diverse views on a subject, wills in contrast to one another and intellects coming to blows. The intellectual quality of modern drama was the different subject of discussion of the scene.

Structurally also the modern drama had its own peculiar traits. It left away with artificial stage devices such as the asides and soliloquies. These along with much needless action were felt to be the cramping influences on drama. The old form of drama was moderately adhered to by the new drama.

George Bernard Shaw (26 July 1856 – 2 November 1950), was a well renowned Irish playwright, critic, polemicist and political activist. As commonly held, he was one of the eminent modern intellectual playwrights. It is only fair to say that Shaw was a colorful personality and a noteworthy writer. His long-drawn-out influence on Western theatre, culture and politics extended from the 1880s to his death and even beyond that. He wrote more than sixty plays in his lifetime, and majority of them were revolutionary in themes. He brought a good deal of changes in the dramatic form and content with a view to converting the nation to his outlook. His was one of the longest periods in the literary world, during which his versatile intellect reflected itself as an orator, art and music critic, a Fabian socialist, dramatic critic, novelist, philosopher, theologian and dramatist. Clearly he was one of the most prolific writers and prominent thinkers of his times. His plays include major works such as *Man and Superman* (1902), *Pygmalion* (1912) and *Saint Joan* (1923). With a range embracing both contemporary satire and historical allegory, Shaw became the leading dramatist of his generation, and was awarded Nobel Prize in Literature in 1925.

Born in Dublin, Shaw shifted to London in 1876, where he struggled to establish himself as a writer and novelist, and embarked on an arduous practice of self-education. By the mid-1880s he had turned out to be a respected theatre and music critic. Following a political awakening, he linked himself with the Fabian Society and became its most prominent pamphleteer. Shaw had been writing plays for years before his first public achievement, *Arms and the Man* in 1894. Influenced by Henrik Ibsen, he sought to introduce the element of new realism into English language drama, using his plays as means to

propagate his political, social and religious ideas. By the early twentieth century he secured his reputation as a dramatist with a series of critical and popular successes that included *Major Barbara*, *The Doctor's Dilemma* and *Caesar and Cleopatra*.

Shaw possibly knew well what his age was willing for, and demanded the speculation that people disliked the prevalent inane dramatic conventions and desired a change. In keeping with his speculation, he advocated for, and strived to achieve, a contemporary interest in, and to add a fresh dimension to modern drama. He perceived the spirit of the times, the change of outlook in the playgoers, and endeavored to make possible the surfacing of New Drama in England.

Shaw, no doubt, got a clue from Henrik Ibsen whose drama of ideas of social purpose and technical novelties had not only impressed him but also lent a force to his own judgment of what a drama should be. He discussed at length and emphasized the need and importance of New Drama and was instrumental in getting the Licensing Act or censorship of Lord Chamberlain replaced by the Theatre Act of 1968. Shaw prominently raised drama to a genre of creative literary writing in modern times: "English drama has never the days of Elizabeth had such a chance of establishing itself as a national art and as a great power in our national life as it has today" (Jones 165).

He discarded the mechanical technique of the classical drama, the conservative patterns and formations and evolved his own charismatic technique. Shaw took up his mission earnestly. He endeavoured to make drama oriented repository of ideas on different levels like social, political, moral and economic. He made it intellectual and realistic. What mattered to Shaw were ideas and for giving place to them in a play, he even sacrificed certain dramatic elements. The modern drama was important as it dealt with life instead of art; it presented real people facing critical social problems. He liked it best because it came equipped with a philosophy of life impregnated with a purpose: "Art, craftsmanship, comedy, literature these things are mere instruments and beg – products, secondary and incidental: what matters is his message" (Colbourne 75).

The chief characteristics of Shaw's dramatic technique are: (i) his prefaces, (ii) his intricate stage directions, (iii) his rejection of the artificial limitations of the classical unities, and (iv) element of conflict

in his plays. He was hardly dependent on the stage for the advertising and publicity of his plays. He wrote of the characters subservient to his ideas; characters mattered to the extent of fair exposition of ideas. His characters gave an easy impression of a ruling performance. Perhaps for this reason his characters are branded as wooden or his mouth piece. Another vital dramatic element introduced by Shaw is the element of discussion as a substitute for 'unravelling' of the plot. To Shaw discussion provided dramatics with a good scope for exposition of thoughts or ideas and writing brilliant dialogues: "It is through the dialogue and the dialogue alone as interpreted by the actor, that he can convey his story to the assembled audience" (Nicoll 45).

Shaw regarded conflict as a crucial, indispensable component of drama. He viewed that without conflict, there is no drama. However, he substituted conflict of ideas for conflict of characters or the conflict of passion.

Shaw also cut away asides, soliloquies, irregular division of acts into scenes, the three classical unities and the plot construction. Thus he had a comprehensive idea of what a drama ought to be. Shaw desired to modernize English drama in three ways: first, by vehemently opposing Irving tradition of action on the stage; secondly by attacking his contemporaries for the note of compromise in their plays; and thirdly by advocating the cause of Ibsen which gave the idea of what he wanted others to emulate.

Since Shaw's death there has been mixed scholarly and critical judgments and views about his works, but he has frequently been ranked among British dramatists as second only to Shakespeare. Analysts identify his widespread influence on generations of English-language playwrights. The word *Shavian* has come into the language as encapsulating Shaw's notions and concepts and his means of voicing them.

Shaw praised Shakespeare's genius for pure poetic quality, music and power and action though he never professed to write better plays than Shakespeare. However, he did not like Shakespearean tragedies as they seem to glorify war, crime and villainy.

A plot was essential to a Greek or Shakespearean drama, but to Shaw, who was basically a dramatist of ideas, plot was no longer essential for he aimed at a wholly different thing. He presented

problems and situations of life with a pragmatic approach. He was of the opinion that instead of plot what was important, is an intellectual discussion of ideas and concepts. Shaw had a singular purpose that was to use the stage for exposing the social, political and moral vices; and enlightening the people, improving the society, institution and the whole mankind.

To conclude, Shaw remained a committed social activist throughout his life and career. He had a sole aim of lifting the drama to a higher level, to an intellectual level, the apparent implication being that drama is an intellectual, rational exposition of real life and social problems. Perhaps Shaw for the first time in history made drama a harmonious whole by mixing art with craft and by enriching it with literary and theatrical qualities.

Works Cited

- Colbourne, Maurice. *The Real Bernard Shaw*. Heinemann, 1939.
Ervine, St John. *Bernard Shaw: His Life, Work and Friends*. Constable, 1956.
Jones, H.A. *The Renaissance of English Drama*. Heinemann, 1895.
Marriot, J.W. *The Modern Drama*. Heinemann, 1950.
Nicoll, A. *The Theory of Drama*. Doaba House, 1969.

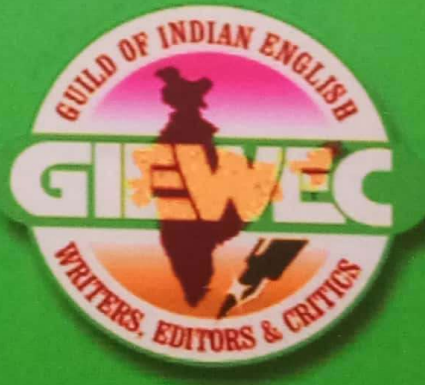
ESTD. 2011

ISSN 2231-198X

Volume 11 | No. 2 | September 2021

WRITERS EDITORS CRITICS

(An International Biannual Refereed
Journal of English Language and Literature
Published in March and September)

Abstracted & Indexed by
Literary Reference Centre Plus - EBSCO HOST, USA
for Worldwide Reference

Editor-in-Chief
Prof. Dr. K V Dominic

GIEWEC
Thodupuzha, Kerala, India

CONTENTS

Preface	9
RESEARCH ARTICLES	
1. Exploring the Frontier: The Great Lake Region in the Narratives of Constance Fenimore Woolson Elisabetta Marino	11
2. <i>Shiva Purana</i> and Glimpses of Ancient Wisdom P C K Prem	19
3. Goethe and World Literature Bhaskar Roy Barman	28
4. D. C. Chambial's Poetry: A Transcendental Bequest Suresh Chandra Pande	38
5. Restructuring the Path of Her Life: An Interpretation of Namita Gokhale's <i>God's, Graves and Grandmother</i> Shweta Sood	47
6. A Nostalgic View into the Innocence of Youth in the Short-fiction of Alice Munro Syed Mir Hassim and V. B. Chitra	54
7. Engulfed Humanism in the Digital Age in Dr T. V. Reddy's <i>Sound & Silence</i> H. M. Deva Kumar	60
REVIEW ARTICLE	
1. Pope Francis' Encyclical Letter: "Fratelli Tutti": Encyclical Letter on Fraternity and Social Friendship Fr Varghese Paul, SJ	67
BOOK REVIEWS	
1. T. Vasudeva Reddy's <i>Light Eternal: A Spiritual Epic</i> . D C Chambial	72
2. Rajiv Khandelwal's <i>Dwelling with Denial</i> Sangeeta Mahesh	81
3. Molly Joseph's <i>Beyond Mist Mountains</i> Sheeba Ramadevan Radhakrishnan	83

**Restructuring the Path of Her Life:
An Interpretation of Namita Gokhale's
*God's, Graves and Grandmother***

SHWETA SOOD

(Dr. Shweta Sood has been teaching English since 2005 in various campuses of Central Sanskrit University (formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan), New Delhi. At present she is teaching at K. J. Somaiya Campus, Vidyavihar, Mumbai-77 (Maharashtra). She has published more than thirty five scholarly articles in national and international journals of repute. Besides, she has participated and presented papers in many national, international seminars and conferences too. Her field of research includes Canadian, Australian, Indian poets (English and Sanskrit) and writers. Email: shwetasood1937@gmail.com)

Abstract

Namita Gokhale's writings have been shedding the covering off feminine dramas across centuries in a contemporary voice. The struggling lives women live under the oppressive mechanism of society are reflected in her writings. Namita's heroines nurture the wish to be self-governing and lead lives of their own. They are not silent protesters but are bold, outspoken, determined, and action-oriented. In her novel *Gods, Graves and Grandmother* she states about the weird feature of chance in human existence and survival-struggle of socially handicapped women in

customary Indian society. The account of narration of the events captivates attention in this novel making the book "unputdownable" as acclaimed by eminent writer Khushwant Singh.

Keywords: Feminine, Contemporary, Oppressive, Self-governing, Outspoken, Determined, Weird, Chance.

Namita Gokhale is a distinguished Indian woman writer whose writings express a woman's need for security, affection, friendship and love rather than being considered an object of love. In her works, she voices for the women for whom love is not about sexual conquest, but a space to surrender. The one important aspect about the chief protagonist Gudiya of this novel *God's, Graves and Grandmother* is that she wants to restructure the path of her life because of loneliness. From the very beginning of the novel we learn that except her grandmother, Gudiya is alone and there is no one who can take care of her. She quotes: "When my mother went away, my grandmother and I were left to fend for ourselves" (1). In the past they were very rich. They used to live in a big haveli with a hundred-and-thirty rooms in which twenty-two servants were working. They were only four members residing there – Gudiya, her mother, grandmother and her grandmother's younger brother. Her grandmother was doing some unrespectable business. "My grandmother had been a great singer, a kothewali whose voice was more liquid and beautiful than Lata Mangeshkar's. Eleven nawabs and two Englishmen were besotted with her. Carriages, buggies, Rolls Royces and Daimlers used to line up outside the house in the evening" (5).

Just when all seems gone astray, her grandmother Ammi works a miracle with a piece of green marble, stolen from a building site and five round shaped pebbles from a sahib's garden, which are transformed by the power of her singing voice into a holy place of worship. They put there some flowers from the sahib's garden, and a stainless steel thali of her mother. Soon their business worked in a positive way and they happened to get enough money. "Money poured in: eight annas, five rupee coins, even the occasional fifty rupee note. The miracles were not yet manifest, but we were already rich beyond our wildest dreams. We had no neighbours to discredit us..." (4).

In this manner Gudiya's grandmother restructures her disrespectful position to the respectful one. She basically belongs to a Muslim clan but in Delhi they started the business of... to Sunder... Pahalwan her grandmother...

Rama, Rama,” she exclaimed, her honeyed voice taking on a new texture altogether. “Seize our money, Pahalwanji, but spare our self-respect. I am the widow of a Brahmin, my husband was a priest, guard your tongue or else a virtuous woman’s curse may follow you!” (12) This was their shift from Muslim religion to Hindu religion. Shambhu, the teashop owner, reverentially started touching the feet of Gudiya’s grandmother and in this way her grandmother happened to get the fame of a God Woman.

After getting rich, her grandmother decided to send her to school. In the school, Gudiya was also receiving respect because of her grandmother’s profession. But there was something which was troubling her mind always. “It was an existence fraught with conflict. Did not my mother’s burka languish in our tin trunk?” (14) There were numerous questions always going on in her mind which were not answered by her grandmother. She even once asked her why did you name me Gudiya? Grandmother on a very tricky note knew how not to reply to questions. Gudiya on her part considered this world just an illusion according to the philosophy of her grandmother. She also suffered loneliness there and it was the presence of her grandmother only which soothed her.

From the beginning of the novel we see that Gudiya’s life gets frequently changing. There were many changes of place, people and situation which she faces at her early stage. “When my life changed again, I was not at all surprised. Just when the soothing rhythms of the tabla and the tanpura had become the accustomed backdrop of my childhood, there came the clatter of the tonga which hurried my mother to the railway station with the perfidious harmonium player. When I had begun to accept my grandmother’s new avatar and our life together at the temple as somehow quite normal, Shambhu’s stupid passion for thick-lipped Magoo led to my grandmother’s arrest for suspected homicide” (23). These changes were the main reasons because of which Gudiya restructures her life. She was failed to respond to any type of reactions as she was much puzzled. “Yet so much had happened to me in my short life that I simply did not respond to grandmother’s arrest or her subsequent release and vindication. Fear, sorrow, surprise or any kind of reaction completely failed me. Even memory abandoned me, and it is only from heresay that I can patch together an account of what happened” (23). Saboo had been sent to Tihar Jail. Shambhu’s wife Phoolwati came to Delhi and opened a shop before the temple. She also

got a photo of her grandmother and started selling it for two rupees each. Soon the people started worshipping her like a Goddess. These changes restructured her grandmother's life to the life of a saint.

Her grandmother began to have deep faith in God. She took to fasting four days a week. Even when she was not fasting, she would eat only fruits and nuts and sometimes a little yogurt. She took a vow of silence and did not utter a single word for a month, crouched silently in a corner of the temple, avoiding any kind of communication with anyone. Often she would find her muttering queries to Durga or Hanuman. Such kind of things also created a gap between Gudiya and her grandmother. Now she not only had to do all her works but of her grandmother's as well. She was ignored by her grandmother completely. As she did not have her mother, she felt alienation because of the behaviour of her grandmother.

"As for me, my grandmother's neglect hurt me deeply. I felt fundamentally betrayed and was actually jealous of those imposters, those new-found gods and goddesses, who had stolen my grandmother from me. I conscientiously committed acts of minor sacrilege, forever looking for newer and more ingenious ways of provoking their holier-than-me presences to declare their rivalry. I would pull faces at them or pluck flowers after sunset or deliberately wear my school-shoes within the temple precincts" (27-28).

The Gokhalian heroines don't get whatever they want to get in their life. This is true in case of Gudiya's grandmother as well who wanted to become a film star but now she has turned out to be a holy lady or saint who is passing her life in isolation. "When I was your age, Gudiya, 'she said, still stroking my hair,' I wanted to be a film star. There were only silent films in those days, no sound. I wanted to be like Zubaida or Jayshree. But look at me now – a holy woman! Truly, no one can understand the ways of God!" (51)

Gradually, engulfed with a sense of frustration and loneliness, Gudiya started to hate her grandmother who was the only caretaker of her. "I began to hate her with a desperate longing. I needed to provoke and anger her, and yet when I confronted her and met the calm sanity of that wrinkled face I withdrew even further into confusion and hurt" (69).

At this stage we discover that she wanted to transform her personality by restructuring everything. "I despised... I don't

remember if I ever had any other, but 'Gudiya' was what my mother and grandmother had always called me. I didn't feel like a doll; I had never possessed a doll in the entirety of my childhood" (69). She wanted to change her name as Shabnam or Samina and desired to become a film star like her grandmother. Gudiya wanted to go on some trip but it was refused by Pandit Kailash Shastri. In the meantime her grandmother died which was a great loss for Gudiya. "I was absolutely alone in the world" (76). She realized that her life is posing challenges to her so she will have to restructure her life. "My life had always possessed a haphazard and unreal quality, and now, when I contemplated my grandmother, contorted into an extraordinary death-pose by the indefatigable Pandit, my last link with reality snapped. This was not my Ammi; in fact, she had not been my Ammi for quite some time now... What was to become of me?" (76) After the death of grandmother Gudiya had to move in Phoolwati's house. That was quite perplexed time of her life when she even wanted to change her personality.

Gudiya's life was full of alienation and loneliness. She moved from Phoolwati's house to Roxanne Madam's house. The past of her mother would often come before her and she would feel panic. When Roxanne's husband asked her about her mother she was filled with shame and fear. "I could feel my face flush; I was suffused with shame and fear. Could it be that he knew about my mother? Perhaps he even knew her! Covering my face with my hands, I stumbled away and ran back to the safety of my room" (99). Here Namita Gokhale beautifully describes the emotional state of alienation of a child in an adopted home.

It was the feeling of alienation due to which Gudiya ran away from Roxanne's house. She returned to the temple without informing anyone. She decided that she will live with Phoolwati. She felt that it was very hard to live without any identity when you don't even know the name of your father. She was not happy with her name. "I resolved to change my name, my identity, my very self. I became a creature of possibilities, unfettered by a past, totally involved in the process of becoming. All I lacked was a name" (127).

Gudiya experimented with several names giving full scope to her imagination. Phoolwati came to know about her changing of name from Gudiya to Pooja Abhimamyu Singh. Gudiya came across with the boy to whom she met with in the night when she ran away from Phoolwati's house. After the engagement with Gudiya, Kalki was not happy at all,

even Gudiya was not sure about their love. When she found that she was four months pregnant and as abortion was not possible, she accepted to marry Kalki. After marrying Kalki she got accommodation in Shiv Mohan's house. She was feeling comfortable now but her life with Kalki was no longer happy. Phoolwati insisted her again and again to return back because it was the wastage of life there. "I was in excellent physical health, but life with Kalki was taking its toll, and I found I was constantly tired and depressed. Kalki's ultimately coarse nature, his vanity and cruelty, wore me down to the extent that my considerable natural resilience seemed to have disappeared altogether" (217). She bravely managed to maintain a cheerful face in spite of cruelties of Kalki. Gudiya admits: "On the whole, I managed to maintain a brave front, and Phoolwati glimpsed very little of the agony I was undergoing. I was determinedly cheerful, but, inside, there was a deep, unutterable fear that this was how my whole life might pass in indifference, indignities and calculated cruelties" (217). The time when a woman needs more care she was being tortured. "One day Kalki came home drunk and beat me up. The next day my body was bruised and my limbs ached, but my spirit, by some inexplicable alchemy of nature, was resorted. I resolved to find a way out of the intolerable situation" (217). She persuaded Kalki to go Bombay and try his luck there. She sold her gold ornaments to raise money for his ticket. When Kalki proposed her to go Bombay with him she refused saying that she has to take care of baby also.

After Kalki's departure from there she again had to restructure the path of her life. She started to live with Phoolwati but memories of Kalki kept haunting her mind. She not only missed him emotionally but physically as well. Here at this point of life Namita Gokhale describes her feelings of alienation which not only forced her but supported her to restructure her life: "The texture of my life changed after Kalki left. At first, I missed him physically. There was an aching sense of absence, and all the everyday acts of familiarity, the intimacy of two people who share a life, announced his departure. However, I was used to change - it had been a constant in my life. Except for my Ammi, who, in spite of her many surprising manifestations and avatars, continued to remain my Ammi, everything around me had retained a sort of recurring flux. So I accepted Kalki's departure with resignation, and even a degree of relief" (223).

Gudiya felt relieved as Kalki was not there to trouble or torment her anymore. She tried to forget how exactly he looked. Time went by and she gave birth to Mallika and continued to live with Phoolwati after the death of Sunder Pahalwan. Kalki on his part did not write to her from Bombay. She never heard of him again. Whenever she went through marriage photographs, they all seemed unreal and far away to her. She realized that enough time has passed and dust has been settled on those troubled memories. Thus Gudiya's innocence and passionate teenaged love for Kalki ended up making her a victim of dismay and distress. Gudiya from the very beginning of the novel did not know about her father. She also lost her grandmother who was the only caretaker of her. Roxanne, Sunnder Pahalwan, who were her next guardians, had also gone away. Engulfed by the sense of loneliness and power of indecision, she always takes wrong decisions. It is because of the hardships which she faces one after the other that she struggles much and restructures the path of her life again and again.

Work Cited

Gokhale, Namita. *Gods, Graves and Grandmother*. Penguin Books India Pvt. Ltd., 2001.

ISSN No : 2581-6306

website : <http://shisrrj.com>

Impact Factor : 5.239

**Shodhshauryam, International Scientific
Refereed Research Journal**
Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 3/Issue 5/450

30-Sep-2020

This is to certify that the research paper entitled

शक्तिनिरूपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्र गीणा

सहायकाचार्य (व्याकरण विभागे), केन्द्रीयसंस्कृत विश्वविद्यालय, क. जे. सोमैया परिसर, विद्याविहार, मुम्बई, भारत।

After review is found suitable and has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal (SHISRRJ), Volume 3, Issue 5, September-October 2020. [Page No : 279-286]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

<http://shisrrj.com/SHISRRJ20385>

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Associate Editor
SHISRRJ

Peer Reviewed and Refereed International Journal

शक्तिनिरूपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्र मीणा
सहायकाचार्य: (व्याकरण विभागे),
केन्द्रीयसंस्कृत विश्वविद्यालय,
क. जे. सोमैया परिसर,
विद्याविहार, मुम्बई, भारत।

Article Info

Volume 3, Issue 5
Page Number: 279-286

Publication Issue :

September-October-2020

Article History

Accepted : 10 Sep 2020
Published : 20 Sep 2020

सारांशः—शक्तिर्नाम शब्दशक्तिः भाट्टचिन्तामणावपिअव्यवधानेन शब्दजन्य प्रतीत्य— नुकूला वृत्तिः शक्तिः इति अभिधीयते । तत्र ईश्वरसङ्केत शक्तिः, आधुनिकसङ्केतः परिभाषा शाक्यार्थबोधकं पदं वाचकम् इति उच्यते । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । प्राचीननैयायिकानां मतेईश्वरेच्छा शक्तिः । सा च इच्छा द्विविधाः; पदप्रकारिका अर्थविशेषिका, अर्थप्रकारिका पदविशेषिका च । अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोधत्यः । नैयायिकानां नये वाक्ये प्रयमान्तपदस्य मुख्यत्वात् प्रथमेच्छा भवति अर्थविशेषिका पदप्रकारिका । एवं द्वितीयेच्छा भवति पदविशेषिका अर्थ प्रकारिका ।

मुख्यशब्दः— शब्दशक्तिः, वृत्तिः सम्बन्धः, परिभाषा, लक्षणा, व्यंजना, अभिधा, काव्यशास्त्र ।

‘शक्ति’ शब्दो बलम्—सामर्थ्यम्—ऊर्जा—पराक्रमप्रभृतीनर्थान् प्रकाशयति । स्वादिगणस्य ‘शक्लु शक्तो’ इत्यस्माद्धातोः ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति सूत्रेण क्तिन् प्रत्ययान्तः, शक्यते इति व्युत्पत्त्या शक्ति शब्दो निष्पद्यते । शक्तिविषये विद्वत्सु पर्याप्तम् मतवैपरीत्यं वर्तते । साहित्यिकाः वाचक—लक्षक—व्यञ्जकेति । त्रिविधशब्दानर्थप्रतीतये अभिधा—लक्षणा— व्यञ्जनेति शक्तित्रयं मन्यन्ते । नैयायिकाः शक्तिर्लक्षणेति वृत्तिद्वयमेव स्वीकुर्वन्ति, न व्यञ्जनाम् । नेमायिकाः “अस्मद्शब्दादयमर्थो बोद्धव्यः इत्याकाकमीश्वरेच्छामेव शक्ति” मन्यन्ते । तेषां मते “शक्यसम्बन्धो लक्षणा” इति ।

IIJ Impact Factor : 2.206

ISSN : 2395 - 5104

शब्दार्णव **Shabdarnav**

International Peer Reviewed Referred Journal of Multidisciplinary Research

Year 6

Vol. 12, Part-I

July-December, 2020

Scientific Research
Educational Research
Technological Research
Literary Research
Behavioral Research

Editor in Chief

DR. RAMKESHWAR TIWARI

Assist. Professor, Shree Baikunth Nath Pawahari Sanskrit Mahavidyalay
Baikunthpur, Deoria

Executive Editors

DR. KUMAR MRITUNJAY RAKESH

MR. RAGHWENDRA PANDEY

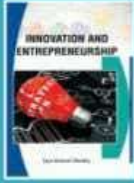
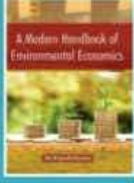
Published by

SAMNVAY FOUNDATION

Mujaffarpur, Bihar

◆ व्याकरणशास्त्रे लक्षणाविवेचनम् डॉ० सुभाषचन्द्र मीणा	104–107
◆ चित्रा मुद्गल की कथाभाषा सरस्वती कुमारी	108–110
◆ यौगिक संदर्भ में सुस्वास्थ्य के आधारस्तम्भ (आहार, निद्रा एवं ब्रह्मचर्य) राजेश पँवार व डॉ० रवि कुमार शास्त्री	111–114
◆ बुद्धचरितम् महाकाव्य में निरूपित दार्शनिक विचारधारा नीलम देवी	115–120
◆ वेदेषु रुद्रस्वरूपः रुद्रोपासना च महेश शर्मा	121–123
◆ टाण्डा तहसील (जनपद-अम्बेडकरनगर) में जनसंख्या गत्यात्मकता एवं परिवार कल्याण "जनसंख्या वितरण और घनत्व की गत्यात्मकता" डॉ० प्रदीप कुमार राय	124–127
◆ श्रीकण्ठभाष्यविज्ञानभिक्षुभाष्ययोः प्रमाणमीमांसायाः स्वरूपम् संदीप उनियालः	128–133
◆ आचार्यजयमन्तमिश्रकृत-महामानवचम्पवां संस्काराणां वर्णनम् डॉ० रणजीत कुमार झा	134–140
◆ भावार्थदीपिकाकारस्य श्रीधरस्वामिनः परिचयः कृतित्वं च अनुराधा मण्डलः	141–144
◆ शिक्षामनोविज्ञानोक्तव्यक्तित्वनिरूपकाः ग्रहाः कपिलदेवः	145–149
◆ आदिवासिसमाजे वैदिकसंस्कारप्रभावविमर्शः राजसूत्रधरः	150–153
◆ वर्तमान परिप्रेक्ष्य में : एक आर्थिक अध्ययन (भागलपुर जिला के विशेष संदर्भ में) माधव आनंद	154–157
◆ महाकवि भवभूति के नाटकीय पात्रों का विश्लेषण डॉ० उर्मिला मीणा	158–161
◆ कौटिल्य के अर्थशास्त्र में राजनीतिक चिन्तन-राजा के विशेष संदर्भ में डॉ० उज्ज्वल गोस्वामी	162–166
◆ ध्वनेः अर्थवाचकत्वविचारः सीमा शर्मा	167–169
◆ 'संस्कृत वाङ्मय में ज्ञान विज्ञान – पं. चक्रपाणि मिश्र विरचित विश्ववल्लभ (वृक्षायुर्वेद के विशेष संदर्भ में) शीतल शर्मा	170–173
◆ व्यवहारस्य पादचतुष्टयम् सागरिका महान्ति	174–179

OUR PUBLICATIONS

 Labus Press

448, Pocket-V, Mayur Vihar, Phase-I, Delhi-110091 (INDIA)
Ph.: 011-22753916

ISSN 0975-119X

UGC-CARE GROUP I LISTED

वर्ष 13 अंक 1 जनवरी-फरवरी 2021

दृष्टिकोण

कला, मानविकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

India's Leading Referred Hindi Language Journal

IMPACT FACTOR : 5.051

दृष्टिकोण

कला, मानविकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

प्रधान संपादक

डॉ. अश्विनी महाजन

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

संपादक

डॉ. प्रमोद दाम सिंह

महात्मा गांधी केन्द्रीय विश्वविद्यालय, मेरठ/दिल्ली

डॉ. पूरव कन्द

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

दृष्टिकोण प्रकाशन

इस अंक में

स्वाधीन विवेकानंद का जीवन प्रेम-डॉ० जयदेव कुमार	1
सत्यापन शैली के भारत में सकलजीवी दौर के अन्वेषण (1917-1918)-मोहन दास	4
अपभ्रंश का उपन्यास साहित्य : अधिगम्यता बौद्धिक संबंधी परम्पराएँ एवं यशोवत प्रयोगों की अवधारणा -डॉ० मधुवी मिश्र त्रिपाठी; श्रीमती हेमू वर्मा	8
नई शिक्षणविधि में संस्कृत भाषा के उपरोक्त-डॉ० उषा शर्मा	13
पुरातन प्रशासन-संगठन, समस्य और सुशासन-डॉ० सोहनदास शर्मा	18
वैदिक साहित्य में अधिगमन-डॉ० अरुण मिश्र शर्मा	23
संस्कृत भाषा-व्युत्पत्ति की दृष्टि में परंपरागत विचार-डॉ० सत्यजित शर्मा	30
शैली के समीक्षण दर्शन में विवेकानंदीकरण की अवधारणा-जयदेव कुमार मिश्र	36
राजनीतिक सांस्कृतिकरण एवं विकास : एक अध्ययन-कृष्ण शर्मा	39
सांस्कृतिक परिवर्तन में पारंपरिक सांस्कृतिकता का अर्थ की अवधारणा अर्थों के संबंध का अध्ययन-मनु मिश्र; डॉ० मधु शर्मा	44
सांस्कृतिक परिवर्तनों की राजनीतिक सांस्कृतिकता की समीक्षा-विराट कुमार शर्मा; डॉ० सत्यजित शर्मा	48
परिचलन के द्वारा अपने प्रति होने वाले अर्थों के प्रतिष्ठा की स्थिति-श्रीमती रमेश चतुर्वेदी; डॉ० श्रीमती दीप त्रिपाठी	51
वैदिक साहित्य का अधिगमन और इसके सांस्कृतिक प्रभाव-विदेह शर्मा	55
वेदों में नवोत्थित-डॉ० प्रकाशचरण शर्मा	58
नई शिक्षण विधि में पूरक शिक्षण विधि का अधिगम-डॉ० अरुण शर्मा	63
वैदिक साहित्य का स्वरूप और विचार-अरुण कुमार शर्मा	66
अनारकलिक अर्थों में परंपरा की संरक्षण एवं विकास-विदेह त्रिपाठी; डॉ० दीप शर्मा; डॉ० अरुण शर्मा	69
वर्णों के सांस्कृतिक और सांस्कृतिक विकास-सति शर्मा द्विवेदी; मनीष शर्मा	78
सामाजिक-सांस्कृतिक विवेकानंदीकरण की दृष्टि में भारतीय साहित्यों की स्थिति-अरुण शर्मा	84
सांस्कृतिक परिवर्तनों के सांस्कृतिक परिवर्तन की दृष्टि-जयदेव कुमार शर्मा	88
मुक्ति प्राप्ति का अधिगम-डॉ० सुनील कुमार शर्मा	90
विचारधारा: अधिगम एक अध्ययन-डॉ० श्याम त्रिपाठी	93
2020 में बौद्ध धर्मों पर परंपरागत विचारों का एक प्रतीक अध्ययन-डॉ० अरुण कुमार शर्मा	97
संस्कृत साहित्य और सांस्कृतिक साहित्य का सांस्कृतिक अध्ययन-डॉ० ललित शर्मा	101
हिन्दी उपन्यासों में विवेकानंदीकरण जीवन में संस्कृत साहित्य एवं वेदों की अवधारणा-डॉ० उषा शर्मा शर्मा	103
सांस्कृतिक शिक्षण एवं विकास : एक दृष्टि-डॉ० ललित कुमार शर्मा; डॉ० ललित कुमार शर्मा; डॉ० ललित शर्मा	106
बौद्धिक साहित्य के भारत में भारतीय अधिगमन पर प्रभाव-अरुण शर्मा	109
'सांस्कृतिक सांस्कृतिक परिवर्तन में अधिगमन का अर्थ'-डॉ० विदेह कुमार शर्मा	112
सांस्कृतिक साहित्य में साहित्य की सांस्कृतिकता और वेदों की सांस्कृतिक स्थिति: एक सांस्कृतिक अध्ययन-डॉ० ललित शर्मा शर्मा	114
साहित्य साहित्य : अधिगम का अधिगम-डॉ० ललित शर्मा	116
कृष्ण शर्मा के उपन्यासों में नवी अधिगमन के अर्थ-डॉ० जयदेव शर्मा	119
बौद्ध साहित्य और बौद्ध की अधिगमन-अरुण शर्मा	122
संस्कृत साहित्य में विवेकानंदीकरण-श्रीमती अरुण शर्मा; श्रीमती ललित शर्मा	125
विवेकानंद के जीवन में नवी अधिगम-डॉ० ललित शर्मा	129
संस्कृत साहित्य परम्परा में नवी अधिगम-कृष्ण शर्मा	132
सांस्कृतिक का अधिगम और अधिगम की अधिगमन-ललित शर्मा	135
साहित्य मुक्ति हेतु अधिगम : नवी अधिगम (वैदिक अधिगमन के अर्थ में)-जयदेव शर्मा; डॉ० जयदेव शर्मा	139

सांघीयक सार के हिन्दी माध्यम के विद्यार्थियों के परिकल्पित साक्षात्कार का उनकी शैक्षणिक उपस्थिति पर प्रभाव; एक अध्ययन-विमला कुर्; डॉ. सुनील कुमार शर्मा	1862
इस्कीमोसोई सरी की कहानियों में चित्रित वर्तमान परिवार-डॉ० पद्मान खोसला	1869
राजस्थान में पशुपालन का भाव; एक शैक्षणिक अनुसंधान व विश्लेषण-वीजू चतुर्वेदी	1873
हिन्दी साहित्य में वृद्ध संवेदन का विकास-श्रीला कुमारा	1878
दोष अध्ययन में अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजातियों में पर्यावरण चेतना; एक शैक्षणिक अध्ययन- -अरुणेंद्र बाबुराव शिंदे; शिंदेरा घाटी	1882
मानव जीवन में आकाश एवं आकाश सार की उपदेवता-विमल कुमार; डॉ० सुमन शिंदे	1886
प्रवासी जीवन की अभिव्यक्ति के सन्दर्भ में उषा शिंदेरा के कथा साहित्य में साम्प्रदाय और प्रकृति का अध्ययन-शोभा शर्मा	1890
नरेश मेहता द्वारा रचित 'भूधर' और 'अरुण' का विवेचनात्मक अध्ययन-अशोक कुमार शर्मा	1893
"वर्तमान सन्दर्भ में शैक्षणिकपरिणीत की उपदेवता"-डॉ० चन्द्रा शिंदे	1896
कारातीनाथ शिंदे की कहानियों में पर्यावरण का विकास-देवका शर्मा	1899
उपन शिखा तथा राष्ट्रीय शिक्षा नीति-डॉ० मन्मथ शर्मा शिंदे	1902
नैसर्गिकपरिणीतम् महाकाव्य में मन के स्वरूप का मनोवैज्ञानिक अध्ययन-डॉ० अमृत शर्मा	1905
मोक्षोई स्वामी के उपन्यास 'भूधर' में स्त्री चेतना-विमल कुमार शर्मा	1909
डॉ० नरेश द्वारा रस निरूपित के सम्बन्ध में वैज्ञानिक विचारों का अध्ययन-विमल शिंदे	1913
हिंदी साहित्य में स्त्री-विचार-डॉ० शिंदेरा शोभा	1916
राजस्थान के बाद सम्भाव्य पूर्वी मैदानी कृषि जलवायु प्रदेश में कसल प्रतिक्रम परिवर्तन का शैक्षणिक अध्ययन-अमित शर्मा शर्मा	1919
जैन-शैव-स्मार्त में जुद्ध प्रकल्प में स्मार्त-पाक राजकीय का प्रवेश-पवन कुमार शर्मा	1920
सुसुप्त अंग्रेज साहित्य में परिकल्पित विचारों का वर्तमान स्वरूप-डॉ० विक्रम शिंदे; डॉ० सुनील	1928
"सुनील शर्मा के सन्दर्भ में शैक्षणिक प्रवासी भारतीय मंदिर स्थापना का विकासक्रम"-शोभा शिंदे; प्रो० प्रभात कुमार	1930
कोरोना संकट का भारतीय अर्थव्यवस्था पर दुष्प्रभाव-डॉ० संतोष कुमार शर्मा	
सूर्यकांत की कहानियों में वृद्ध और आधुनिकता के पारंपारिक पाठ-शंकर कुमार शर्मा	
अध्यापक शिखर कार्यक्रम में 'जेण्डर पारंपारिक' की अवधारणा की-चन्द्रा शर्मा; प्रो० चन्द्रा शोभाशर्मा; डॉ० अजय शर्मा	
व्याकरण शास्त्र प्रमाण-डॉ० सुभाषचंद्र शोभा	
एक राष्ट्र एक पुनः एक विश्लेषण-गुलशन कुमार	

ONLINE ISSN: 2582-0095

Impact Factor : 5.016

Gyanshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

website : www.gisrrj.com

Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 4/Issue 2/247

15-Mar-2021

This is to certify that the research paper entitled

सन्धि प्रकरण के पारिभाषिक शब्दों की समीक्षा

डॉ. सुभाषचन्द्र मीणा

सहायकाचार्य (व्याकरण विभाग), केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, क. जे. सोमैया परिसर, मुम्बई।

After review is found suitable and has been published in the Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal (GISRRJ), Volume 4, Issue 2, March-April 2021. [Page No : 113-122]

This Paper can be downloaded from the following GISRRJ website link

<http://gisrrj.com/GISRRJ213214>

GISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Peer Reviewed and Refereed International Journal

**Associate Editor
GISRRJ**

सन्धि प्रकरण के पारिभाषिक शब्दों की समीक्षा

डॉ. सुभाषचन्द्र मीणा

सहायकाचार्य (व्याकरण विभाग)

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय

क. जे. सोमैया परिसर, मुम्बई।

Article Info

Volume 4 Issue 2

Page Number : 113-122

Publication Issue :

March-April-2021

Article History

Accepted : 02 March 2021

Published : 15 March 2021

प्रस्तावना – सम् उपसर्ग पूर्वक 'धा' धातु से 'उपसर्गे घो कि' सूत्र से 'कि' प्रत्यय होने पर सन्धि शब्द की निष्पत्ति हुई है। सन्धि एक पुल्लिङ्ग शब्द है। जिसका सामान्य अर्थ दो शब्दों के मेल को सन्धि कहते हैं। पाणिनि ने पर: 'सन्निकर्षःसंहिता' सूत्र की सहायता से बताया है कि वर्णों की अत्यधिक निकटता ही सन्धि होती है। धातु और उपसर्ग को जोड़ने पर दोनों के बीच सन्धि आवश्यक है, समास करने पर भी सन्धि करना अनिवार्य है लेकिन वाक्य बनाते समय सन्धि करे या न करें यह वक्ता की इच्छा पर है। लघुसिद्धान्त कौमुदी के अनुसार सन्धि स्वर, व्यंजन तथा विसर्ग के रूप में तीन प्रकार की होती है। तथा वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी के अनुसार सन्धि स्वर, व्यंजन, विसर्ग, प्रकृतिभाव तथा स्वादि के रूप में पाँच प्रकार की होती है। पाणिनीय अष्टाध्यायी में सन्धि प्रकरण के सूत्रों में निहित पारिभाषित शब्दों का प्रयोग किया गया है जो संज्ञा शब्द जिस अर्थ विशेष का द्योतक होता है उस विशेष अर्थ की प्रतिती इन पारिभाषिक संज्ञा शब्दों द्वारा होती है। यह पारिभाषिक शब्द महत्त्वपूर्ण है जिनके माध्यम से सन्धिकरण में निहित अन्य सूत्रों की व्याख्या भी सरल एवं सुस्पष्ट रूप में दिखाई देती है। पारिभाषिक शब्द गागर में सागर भरने का काम करते हैं।

मुख्यशब्द – सन्धि, पारिभाषिक, शब्द, प्रत्यय, उपसर्ग, वर्ण, धातु अर्थ, पाणिनि।

अनल्विधि- 'अल्विधि' शब्द का अर्थ मात्र एक वर्ण से सम्बद्ध कार्य या एक वर्ण को निमित्त मानकर किया जाने वाला कार्य अल्विधि कहलाता है। 'अनल्विधि' पद का प्रयोग पाणिनि ने "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ"² सूत्र में किया है। इस पद में मूल शब्द अनल्विधि इकारान्त पुल्लिङ्ग सप्तमी विभक्त के एकवचन रूप है। 'अल्विधौ' शब्द में अर्थानुसार चार प्रकार से समास होता है क्रमशः –

1. अलः परस्य विधिः अल्विधिः, पंचमीतत्पुरुष समास।
2. अलः स्थाने विधिः अल्विधिः, षष्ठी तत्पुरुष समास।

ISSN No : 2581-6306

website : <http://shisrrj.com>

Impact Factor : 5.239

**Shodhshauryam, International Scientific
Refereed Research Journal**
Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 4/Issue 3/420

02-Jun-2021

This is to certify that the research paper entitled

नैयायिकानां मते लकारार्थ निरूपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्रमीणा

सहायकाचार्य: (व्याकरण विभागे), केन्द्रीयसंस्कृत विश्वविद्यालय, क. जे. सोमैया परिसर, विद्याविहार, मुम्बई, भारत।

After review is found suitable and has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal (SHISRRJ), Volume 4, Issue 3, May-June 2021. [Page No : 10-15]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

<http://shisrrj.com/SHISRRJ21431>

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Associate Editor
SHISRRJ

Peer Reviewed and Refereed International Journal

नैयायिकानां मते लकारार्थ निरूपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्रमीणा
सहायकाचार्यः (व्याकरण विभागे),
केन्द्रीयसंस्कृत विश्वविद्यालय,
क. जे. सोमैया परिसर,
विद्याविहार, मुम्बई, भारत।

Article Info

Volume 4, Issue 3
Page Number : 10-15
Publication Issue :
May-June-2021

Article History

Accepted : 25 May 2021
Published : 02 June 2021

सारांशः—स्वर्गकामो यजेत इति आदि प्रवर्तना विषया यागकरणिका स्वर्गकर्मिका भाव न इति बोधस्य परैरम्युपगमात् प्रवर्तना विषयत्वम् अत्रा ज्ञानात् । प्रवृत्ति अनुपपत्तेक आवश्यकस्वर्गसाधनत्वात्—आदिज्ञानात् एव तत्र प्रवृत्तेः । अयं भावः — सद्योजातस्य शिशोरिदं ज्ञानं न भवति—“अयं मां दुग्धपाने प्रवर्तयति इति” एवञ्च प्रवर्तना ज्ञानाभावे प्रवृत्तिः न स्यात्, किन्तु दृश्यते च प्रवृत्तिस्तेषामपि । एवं तिरश्चामपि लिङ्गादिश्रवणं तज्ज्ञानं च दुर्लभम् । अतः इष्ट साधनताज्ञानं प्रवृत्तौ कारणं मन्तव्यम् ।
मुख्यशब्दः— नैयायिकानाम्, लकारार्थ, ज्ञानात्, विषया, वाचकः, सिद्धान्तः ।

प्रस्तावना

लकारसामान्यार्थं निरूपिते तद्विषयक जिज्ञासानिवृत्ताववरयवक्तव्यत्व ज्ञानाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सध्गतित्वं सूचयन्नाह—प्रत्येकमिति । तार्किकैः स्थानिनः एव वा न तु आदेशाः लाघवात् इति प्रतिपादितस्य सिद्धान्तस्य खण्डनपुरस्सरं लोके अर्थविषयकबोधजनकः एव वाचकः तादृशवाचकत्वं तु उच्चारितशब्दस्यैव इति रीत्या आदेशानाम् (उच्चारितानाम्) वाचकत्वं प्रतिपादयन् नागेशः कर्तृवाच्यकर्मवाच्ययोः व्यापारपफलप्राधान्यनिदर्शकं शाब्दबोधं प्रदर्शयति ।

यद्यपि लकाराणामेवार्थनिरूपणं तार्किकैः कृतम्, तथापि उच्चारित एव शब्दोऽर्थं प्रत्यायको नानुच्चारित इति भाष्याल्लोके तथैवानुभवाच्च तदादेशतिडामर्थो निष्यते ।

वर्तमाने परोऽक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया तडादयः । वै.भू. ।।'

लडादयष्टितः षट् क्रमेणेषु अर्थेषु दृष्टव्याः । तथाहि—वर्तमानेऽर्थे लट्, 'वर्तमाने लट्' (पा.सू. 3/2/123)² इत्यादि विधयक सूत्रेण लङ्लकार स्यात् । तत्र संख्याविशेष—कालविशेष—कारकविशेष भावालादेशमात्रस्यार्थाः । तथाहि—लडादेशस्य वर्तमानकालः, शबादिसमभिव्याहारे कर्ता, यक्चिण् समभिव्याहारे भाषकर्मणी, उभयसमभिव्याहारे एकत्वादिसंख्या चार्थः । उक्तं च

Impact Factor

5.604

www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409

e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सहावे अंक तिसरा जानेवारी २०२१

Vol. 6 Issue 3

Jan. 2021

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By

DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका (MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines

VOL 6 ISSUE 3 January 2021

वर्ष सहावे, अंक तिसरा, जानेवारी २०२१

URL https://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=604

मुख्य संपादक

डॉ. पवन मांडवकर

संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र

अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Chairman, DBM Research Centre

President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक

प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher

Dr. Mrs. Veera Mandavkar

Director, DBM Research Centre

Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ Editorial Board

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: +91-9422608715

2. **Prof. R.M. Wath**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: +91-9422153353

3. **Dr. G.P. Urkunde**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: +91-9765034097

4. **Prof. N.V. Narule**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: +91-9923909296

5. **Prof. S.Y. Lakhadive**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: +91-9420199479

अनुक्रमणिका

१	आंबेडकरवादी गद्दल : सर्जनसौंदर्याचे आकलन	डॉ. युवराज श्री. मानकर	५-८
२	संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ	डॉ. मीनाक्षी सुरेश बन्हाटे	९-११
३	राजकवी भा. रा. तांबे यांचे प्रेम आणि महाप्रस्थान काव्य	डॉ. शरद जे. मेश्राम	१२-१५
४	शंकरराव खरात यांची कथा	प्रा. डॉ. कैलास वानखडे	१६-१९
५	त्र्यं. वि. सरदेशमुख : मानवी अस्तित्वाचा शोध घेणारा लेखक	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	२०-२५
६	कुसुमाग्रजांचा प्रेमविषयक दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. सविता माधवराव पवार	२६-२८
७	दलित कवयित्रींच्या कवितेतील आत्मभान	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे	२९-३३
८	महानुभावांचे पद्यवाङ्मय	प्रा. डॉ. मीना जुनघरे	३४-३९
९	आदिवासी साहित्यात आविष्कृत होणारे महत्त्वपूर्ण घटक :- (निसर्ग, यातूविद्या, कुलदैवतपूजा, श्रद्धा धर्मतत्त्वे इ.)	डॉ. अनीता अ. कांबळे	४०-४५
१०	नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कथा साहित्यातील पृथगात्मता	डॉ. अशोक भक्ते	४६-५०
११	साहित्य प्रेरणा : संकल्पना व स्वरूप	प्रा.डॉ. नकुल जनार्दन धरमकर	५१-५४
१२	पर्यावरण संतुलन एक लोकचळवळ व्हावी	डॉ. रवींद्र मुरमाडे	५५-५७
१३	रवींद्रनाथ टागोरांची कविता	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	५८-६२
१४	उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका	डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	६३-६६
१५	भारतीय भटक्या-विमुक्त जमातींचा इतिहास	डॉ. विजयकुमार खंदारे	६७-७०
१६	डॉ. बाबासाहेबांचे साहित्यविषयक विचार	प्रा. भारती दि. रत्नपारखी / चिमुकर	७१-७३
१७	लोकसाहित्य व वर्तमानकाळ	प्रा. शरद वाघोळे	७४-७७
१८	कवयित्री बहिणाबाई चौधरी	प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	७८-८१
१९	कोरोना आणि साहित्य	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	८२-८६

संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ

डॉ. मीनाक्षी सुरेश बऱ्हाटे

मराठी विभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, क.जे. सोमैया परिसर, विद्याविहार, मुंबई -७७, महाराष्ट्र (India)

barhate2k@gmail.com

भ्रमणध्वनी ९९६७०९५४५१

प्रास्ताविक :

संशोधन म्हणजे 'रिसर्च' अशा वेगवेगळ्या शब्दप्रयोगामुळे आपण सर्व परिचित आहोत. शुद्धतेने शोध घेतलेल्या नव्या जाणिवांचा वेध म्हणजे संशोधन होय. ज्यामध्ये नव्या विचार प्रणालीचा पुरस्कार अभिप्रेत असतो. संशोधन या शब्दप्रयोग साहित्याच्या अनेक कक्षा अधिक विस्तारित झाल्या आहेत. मूलतः साहित्यामध्ये अनेक वैज्ञानिक शास्त्रांचा समावेश असतो. या सर्व नव्या विचार प्रणालीतून मराठी साहित्याच्या संशोधनाला सुरुवात होते. तेव्हा संशोधकाच्या मनामध्ये असंख्य प्रश्न निर्माण होतात. संशोधनाची प्रथम पायरी म्हणजे विषय निश्चिती होय. पण संशोधनासाठी कोणत्या स्वरूपाचा विषय निवडावा. त्यानुसार विषयाची मॉडर्न कशी करावी. या संदर्भात अनेक अडचणी येतात. या शंकाचा शोधात घेत असताना संशोधकांच्या मनामध्ये सतत प्रश्न निर्माण होत असतात. त्यावेळी यथोचित मार्गदर्शन होणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. अभ्यास विषय निश्चित झाल्यानंतर कोणत्या प्रकारच्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणार आहोत. हे प्रथमतः ठरवावे लागते. कारण साहित्याचे संशोधन आणि समीक्षा विचार हे दोन्ही वेगवेगळ्या बाबी आहेत. या दोन्ही विषयात गल्लत करता कामा नये. कारण संशोधन हे नाविन्यपूर्णतेचा शोध असतो. आपल्या अभ्यास विषय मर्यादा लक्षात घेऊन काही अवधान पाळावे लागतात. त्यामुळे आपण बरेच दोष स्थळे टाळू शकतो. या विचारप्रणालीतून आपले विचार ठामपणे व्यक्त होतात. यासाठी सूक्ष्म निरीक्षण व परीक्षणे करण्याचे धाडस करावे लागते. मुद्दाम वरील सर्व विषयावर प्रकाश टाकला आहे. कदाचित या विचारातून एक स्वतंत्र शैली आकारली जाऊ शकते. हा संशोधनासाठी खूप महत्त्वाचा विचार आहे. थोडक्यात असे काही निष्कर्ष हाती येतात. नव विचार धारेची संशोधन क्षेत्राला खूप गरज असते.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात संशोधन करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनामध्ये देखील विषय निश्चितीच्या वेळी बऱ्याच अडचणींना लढा द्यावा लागतो. या समस्यांमधून अनेक प्रश्न उद्भवतात. तेव्हा असंख्य प्रश्नांमधून व्यक्ती विचार करण्यास प्रवृत्त होतो. या प्रक्रियेतून डोळ्यासमोर काही उपविषय दृष्टीसमोर येतात. पण संशोधन तेवढ्यावर थांबत नाही. तर ही निरंतर, अखंड चालणारी दीर्घकाळ अशी प्रक्रिया असल्याने ज्या विषयामध्ये आपणास संशोधन करणार आहोत. त्या प्रकारचा विषय निश्चिती मध्ये संशोधक हा गुरफटलेला असतो. ज्या अभ्यासामुळे पुढील काळातील त्याच्या ज्ञानाच्या दिशा अधिक दृढ होतात. असे अभ्यासक म्हणून ठाम मत आहे.

एका नव्या पर्वाचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाला नेहमी तत्पर रहावे लागते. संशोधन करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनामध्ये अडचणी येतात. तेव्हा त्यासाठी द्यावा लागणारा वेळ, अथक परिश्रमांच्या लढा, संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाचे रीतसर केलेले वर्गीकरण त्तिमादि सर्व बाबी संशोधनाच्या पायऱ्या समजल्या जातात. म्हणून संशोधनाला प्रारंभ करण्याअगोदर विद्यापीठातील संशोधन विभागांमध्ये जाऊन यापूर्वी होऊन गेलेल्या विद्यापीठ स्तरीय निवडल्या गेलेल्या विषयाच्या यादीतील विषयाची नोंद वगळता आपल्याला योग्य वाटेल, असा विषय संशोधकाने निवडला पाहिजे. त्या विषयावर आजपर्यंत संशोधन झालेले नसावे. आजच्या काळाला ह्या विषयाची गरज लक्षात घेऊन त्या विषयाचे महत्त्व शोधणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे असते. नवीन विषयाचा विषयाचा अभ्यास साहित्याला अतिशय पोषक असा ठरतो. त्यामुळे संशोधकाने पूर्णतः नवीन अभ्यास विषयाची निवड केल्यास भावी आयुष्यातील संशोधकाची वाटचाल ही अधिक प्रेरक आणि अतिशय महत्त्वाची ची घटना मानावी लागेल. त्यामुळे विषय निश्चिती या घटनेला अधिक प्राधान्य दिले पाहिजे.

संशोधन हे मूलतः एक शास्त्रीय समीक्षा पद्धती असल्यामुळे यातील विचारधन ज्ञानावर आधारित तात्त्विक स्वरूपाचे लेखन असते. या विचार पद्धतीचा पुरस्कार करणारा जॉन ड्यूई या विचारवंताने काही महत्त्वाच्या पायऱ्या मानून संशोधन

पद्धतीचा अभ्यास केला आहे. त्यामधून मानवी मनाला पडणाऱ्या शंका आणि या शंकांचे निरसन होण्यासाठी संशोधक त्या विषयाचा पाठपुरावा घेतो असतो. हे त्या संशोधनातील नाविन्यपूर्ण शोधण्याचा पहिला पण लहानसा प्रयत्न पुढील अभ्यासकासाठी दिशा दर्शवण्यासाठी हा अनुभव खूप आवश्यक असतो. साधारणतः कोणताही अभ्यास पहिल्यांदा संशोधनाचा विषय निश्चित करण्यासाठी काही लहान लहान उपविषय शोधून आपल्या आवडीचा विषय ग्राह्य धरवा लागतो. त्यातून विषयाला प्राधान्य देऊन विषयाचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येते.

1. एखाद्या लेखकाच्या साहित्यकृतीवर केलेले संशोधन.
2. एखादा विशिष्ट लेखक व्यक्ती आणि वाङ्मय या गटात मोडणारे संशोधन
3. दोन विशिष्ट कालखंडातील निवडक साहित्य प्रकारांवर
4. निवडक साहित्य प्रकारांच्या कादंबरीवर देखील संशोधन करता येऊ शकते.
5. साहित्य प्रवाहातील विविध घटकांवर देखील आपण संशोधनाचा विषय करू शकतो.
6. मिडिया आणि संगणक, महाजाल, ऑनलाईन शिक्षण आणि शाळा, महाविद्यालय □

अशा अनेक माध्यमातून संशोधनाच्या कक्षा या अतिशय व्यापक असतात. या कल्पना प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर अवलंबून असतात. त्या व्यक्तीच्या आवडीचा प्रांत ती व्यक्ती निवडत असते. या निवडलेल्या प्रांतांमध्ये आपल्याला काय करता येऊ शकते. याचा शोध म्हणजे संशोधन असते. तर हा शोधाला जेव्हा प्रारंभ होतो तेव्हा मानवी मनाला असंख्य प्रश्न पडतात आणि ह्या प्रश्नांचे निरसन होण्यासाठी वेळोवेळी त्याला योग्य मार्ग मार्गदर्शक किंवा गाईडलाईन किंवा तज्ञांचे मत मिळणं अतिशय आवश्यक असते. या सर्व गोष्टी संशोधनाच्या स्वरूपाशी निगडित असतात.

अलीकडच्या कालखंडातील संशोधकांच्या संशोधन करण्याच्या वृत्तीमध्ये बदल झालेला दिसतो. हा काळानुरूप बदल या शोधनिबंधाचा प्रस्तुत विषय आहे. या विषयाकडे पदवी प्राप्तीसाठी केले संशोधन, असा हल्ली अभ्यास विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, विद्यापीठस्तरीय होणाऱ्या संशोधनाचा कल कमीत कमी वेळात साधता येणारे संशोधन म्हणून याकडे संशोधक मोठ्या प्रमाणात पाहताना दिसतो. अशा पळवाटा शोधल्या संशोधन पूर्णत्वाला जाऊ शकत नाही. संशोधन हे पदवी पुरते मर्यादित राहत नाही, तर पीएच.डी पदवी नंतर खऱ्या अर्थाने विचारांच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात. आपल्या अभिरुची मध्ये वेगवेगळ्या विषयाची आवड निर्माण होऊन नाविन्यपूर्ण तर शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. याला प्रारंभ त्या परिस्थितीला आपण संशोधन असे म्हणता येईल. या अभ्यास प्रक्रिया व्यक्तीच्या मर्यादित निरंतर सुरु असते. तात्पर्य, संशोधनाची प्रक्रिया ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. हे आपणास मान्य करावे लागते. जेव्हा मानवी मनाला असंख्य प्रश्न भेडसावतात तेव्हा शोधण्याच्या प्रक्रियेतून जिज्ञासा निर्माण होऊन उच्चकोटीच्या आनंदाचा स्वानुभव प्राप्त होतो. हा अनुभव संशोधन कार्यासाठी अतिशय अवर्णनीय असतो.

आजच्या कालखंडातील संशोधकांची प्रवृत्ती आणि मार्गदर्शकांच्या नातेसंबंधातील काही प्रश्ना विचार करण्यास भाग पडतात. कदाचित ह्या भूमिका लक्षात घेतल्यास अलीकडे संशोधक आणि मार्गदर्शकांच्या संख्येत भरपूर वाढ झाल्यामुळे दर्जेदार संशोधन होऊ शकत नाही. असा प्रश्न नेहमीच चर्चासत्रामध्ये उद्भवला जातो. आपल्या विषयाबद्दलची असलेली अनास्था मोठ्या प्रमाणात निदर्शनास येते. कदाचित पदवी प्राप्तीच्या उद्देशासाठी किंवा पदोन्नतीसाठी केलेल्या संशोधनात असे काही दोष स्थळे आढळतात. ही बाब टाळण्यासाठी काही विषयाची दक्षता घेतली पाहिजे. कारण संशोधनामुळे आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात. अनेक नवनवीन विषयाची माहिती आपणास संशोधकांना पुढे उपलब्ध करता येतात. साहित्यविश्वात बऱ्याच ज्ञानकक्षा आकारून येऊन त्या अंगाने अभ्यास क्षेत्र निर्माण होण्यास मदत होते. म्हणून संशोधन लेखनात आणि बारकाव्यांसह शोधण्यावर भर दिला पाहिजे. थोडक्यात यातून संशोधकाची चिकित्सक वृत्ती त्याच्या संशोधनाला त्याच्या पोतावर आधारित असते. अभ्यासात जेवढे आपले विचार प्रकल्प करणार तेवढे लेखन अधिक जोरदार धारदार आणि उत्कृष्ट होणार यात शंका राहत नाही.

समारोप :

संशोधन म्हणजे रिसर्च, अशा वेगवेगळ्या शब्दप्रयोगामुळे सार्वत्रिक ठिकाणी ओळखले जाते. पण हल्लीच्या काळामध्ये संशोधकांनी संशोधन करण्याच्या वृत्तीमध्ये बदल केला पाहिजे. विद्यापीठस्तरीय संशोधनामध्ये कमी वेळात

सांगता येणाऱ्या पळवाटा शोधल्या जातात. त्याला पण संशोधनाद्वारे सहज म्हणू शकत नाही. संशोधनाची प्रक्रिया ही सतत चालणारी शोध प्रक्रिया असते. जेव्हा आपण संशोधनाला सुरुवात करतो, तेव्हा असंख्य प्रश्न मनाला भेडसावत असतात. त्यातून संशोधनाला प्रारंभ होतो. शोध घेणे ही संशोधनाची प्रथम पायरी, विषय निश्चिती दुसरी पायरी मानली पाहिजे. पण विषय कोणत्या स्वरूपात आणि कशा? कसा घ्यायचा शंका संशोधकांच्या मनामध्ये सतत असते. त्यावेळी यथोचित मार्गदर्शन होणे महत्त्वाचे असते. पण अलीकडे मार्गदर्शक आणि संशोधकांच्या संख्येत भरपूर वाढ झाल्यामुळे त्या पद्धतीने कसदारपणे संशोधन होताना दिसत नाही. या विषयाबद्दल असलेली अनास्था असल्यामुळे फक्त पदवी प्राप्तीसाठी किंवा प्राध्यापक क्षेत्रात पदोन्नतीसाठी संशोधन मोठ्या प्रमाणात पहिले जाते. खऱ्या अर्थाने संशोधन अधिक जिद्दीचे चिकाटीचे करावे. संशोधनामुळे आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात. त्या विषयाबद्दल अधिक माहिती मिळते. कोणत्याही ज्ञानशाखेत नव्या विषयांचा शोध लावण्यात हे काम जिकिरीचे असते. यासाठी अभ्यासाबद्दलची तत्वे वापरली जाणारी संशोधन पद्धती संशोधन लेखनात येणारी चिकित्सक वृत्ती या सर्वांवर आपल्या संशोधनाचा पोत अवलंबून असतो. संशोधनाच्या उत्पत्तीबद्दल विचार करताना संशोधन प्रक्रियेची मूळ शोधताना त्यांच्या अंगावर प्रकाश टाकणारे लेखन अत्यंत महत्त्वाचे म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष :

1. संशोधनामध्ये नाविन्यपूर्ण शोधण्यावर भर दिला पाहिजे.
2. शोध घेताना नवीन विषयाला प्राधान्य दिले तर साहित्याच्या अभिवृद्धीमध्ये मोलाची भर पडते. त्यामुळे ही बाब संशोधनासाठी अतिशय महत्त्वाची मानवी.
3. मूलतः संशोधन ही प्रक्रिया दीर्घ काळ चालणारी असल्याने सूक्ष्म निरीक्षणे ठोस पणे नमूद करावे.
4. अभ्यासकांच्या चिकित्सक वृत्तीवर संशोधनाचा पोत अवलंबून असतो.

संदर्भग्रंथ :

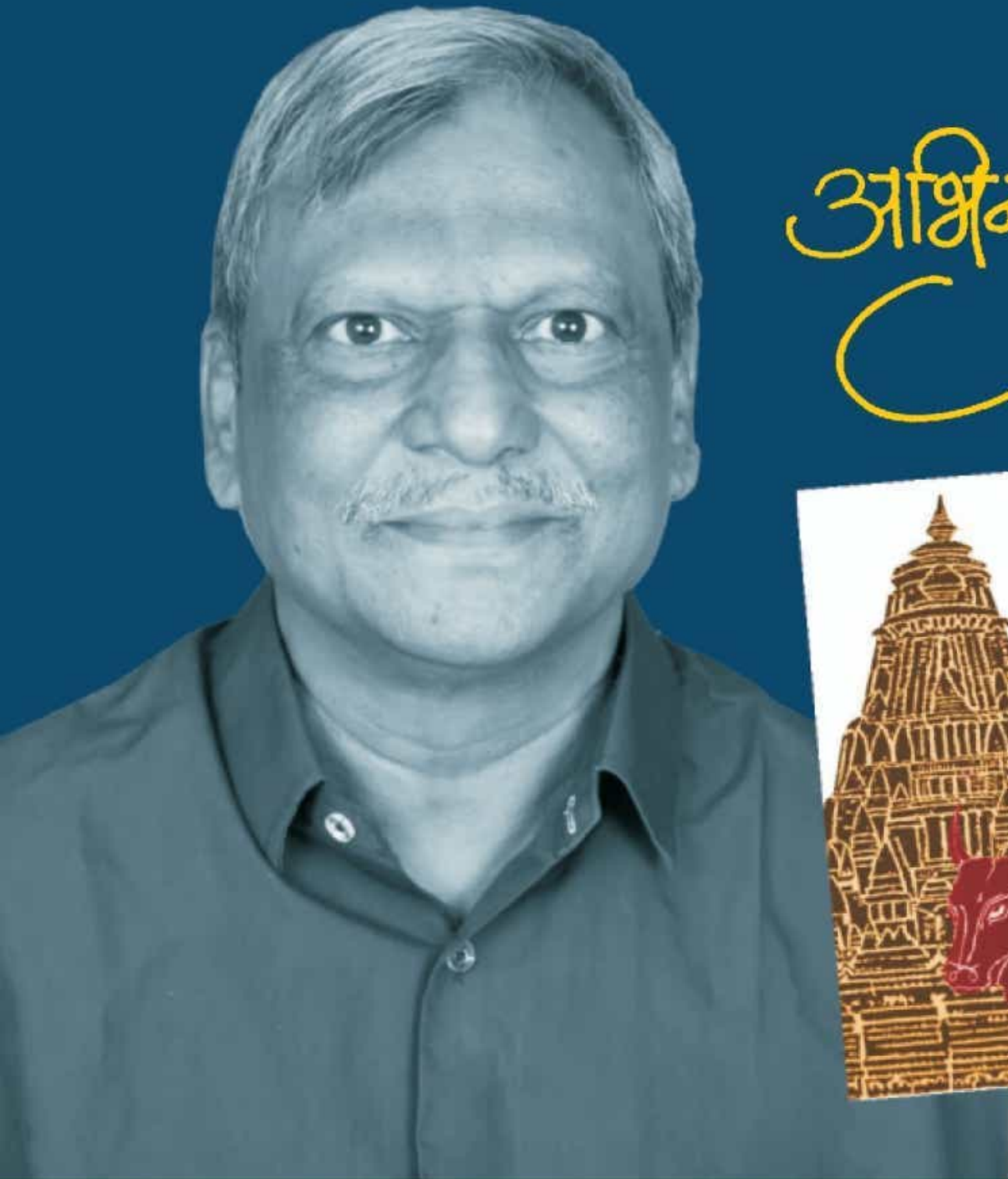
- 1) कऱ्हाडे सदा; संशोधन स्वरूप आणि पद्धती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई. १९९७
- 2) कुलकर्णी वसंत विष्णू; मराठी प्रबंध सूची, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर. प्रथमावृत्ती १९९१.
- 3) जोशी वसंत (संपा.); भाषा व साहित्य : संशोधन- खंड -१, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे १९८२.
- 4) तत्रैव; भाषा व साहित्य : संशोधन- खंड -१, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे १९८५.
- 5) दावतर वसंत; संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथमावृत्ती १९८७.
- 6) देशमुख उषा; मराठी संशोधनविद्या, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९४
- 7) तत्रैव; साहित्य शोधणी, नीहारा प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १९८९.
- 8) संत, दु. का.; शोधविज्ञानकोश, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन १९८५
- 9) संत दु. का.; संशोधन पद्धती : प्रक्रिया व अंतरंग, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन

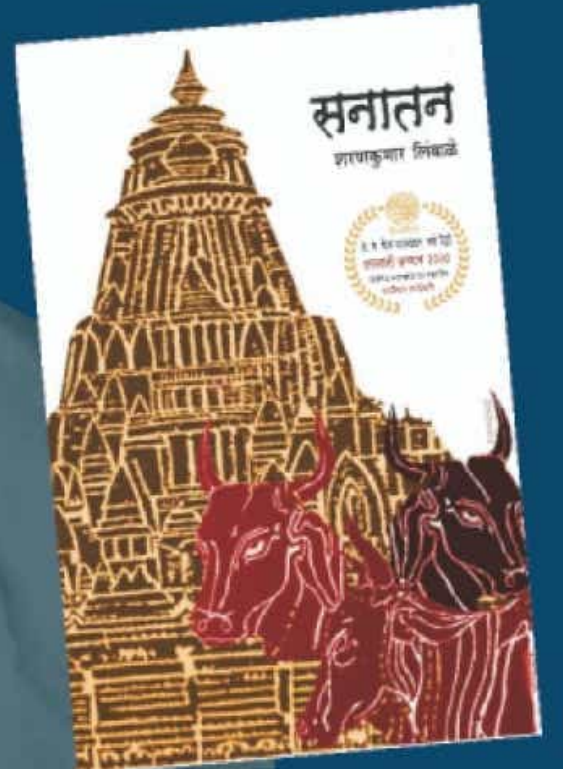
ISSN 2456-656X

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

एप्रिल ते जून २०२१

अभिनंदन

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे त्रैमासिक मुखपत्र
महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

अंक क्र. ३७४, एप्रिल ते जून २०२१

■ संपादक ■

डॉ. पुरुषोत्तम काळे

■ संपादन समिती ■

डॉ. मनोहर जाधव । डॉ. नीलिमा गुंडी
डॉ. भास्कर ढोके । डॉ. रणधीर शिंदे
डॉ. वर्षा तोडमल

प्रकाशक ■

प्रकाश पायगुडे
प्रमुख कार्यवाह

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे

टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०.

दूरभाष । ०२०-२४४७५९६३

संकेतस्थळ । www.masapapune.org

ई-मेल । masaparishad@gmail.com

कार्यालयाची वेळ ।

सकाळी ९.०० दुपारी १२.००

दुपारी ४.३० ते रात्री ८.००

अंतरंग

मसाप पत्रिका
एप्रिल ते जून २०२१ अंक

- ◇ 'भय इथले संपत नाही...' । संपादकीय । डॉ. पुरुषोत्तम काळे । ४
- ◇ व्यापक सामाजिक हिताची भाषा बोलली पाहिजे । डॉ. शरणकुमार लिंबाळे । ६
- ◇ डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- सरस्वती सन्मानाचे मानकरी । दत्ता भगत । ११
- ◇ शरणकुमार लिंबाळे यांची व्यवस्थेला नकार देणारी सनातन! । अरुण खोरे । १५
- ◇ सनातन: धर्माचं विध्वंसन । मोतीराम कटारे । २२
- ◇ कवितेचा आत्मस्वर आणि तत्त्वचिंतन । भास्कर ढोके । २९
- ◇ ग्रंथोपासक श्री. बा. जोशी । माधवी गुजराथी-शाह । ३४
- ◇ हमाल ते संस्कृत पंडित पं. गुलाम दस्तगीर बिराजदार । राजेंद्र भोसले । ३८
- ◇ वीरशैव संतसाहित्याभ्यासक प्रा. डॉ. शे. दे. पसारकर । डॉ. अशोक कामत । ४२
- ◇ जी.ए. कुलकर्णी यांच्या कथेतील मिथकसृष्टी । डॉ. उमेश मारूती सिरसट । ४९
- ◇ स्टुडंट्स लिटरी अँड सायंटिफिक सोसायटी आणि स्त्रीशिक्षण । प्रा. नागनाथ बळते । ५८
- ◇ 'अंतर्नाद' नियतकालिकातील महानगरीय कथांचे स्वरूप । श्री. शरद भाऊसाहेब दुधाट । ६९
- ◇ सूचिशालू : स्वरूप आणि व्याप्ती । डॉ. मीनाक्षी बन्हाटे । ७३
- ◇ इरावती कर्वे यांच्या ललितनिबंधातील चिंतनात्मकता । प्रा. शैला जगदंबे । ७८
- ◇ तडवी बोलीचा विनियोग । रमजान तडवी । ८४
- ◇ स्त्रियांविरुद्ध हिंसेच्या संदर्भात प्रिया तेंडुलकर यांच्या कथांचा वेध । प्रा. डॉ. नंदकुमार. ग. भाकरे । ८७
- ◇ डॉ. नागनाथ कोतापळे : एक सम्यक दृष्टीचा कवी । डॉ. राजाभाऊ भैलुमे । ९२
- ◇ कादंबरीतून इतिहासाचा घेतलेला शोध: अठराशे सत्तावन आणि मराठी कादंबरी । रामचंद्र काळुंखे । ९८
- ◇ ब्रँड फॅक्टरी जागतिकीकरणाने भरडलेल्या माणसांच्या कथा । हिंमत पाटील । १०२
- ◇ तसनस: विविधांगी चळवळीच्या अपरिहार्यतेचं सूचन करणारी कादंबरी । ज्ञानदेव राऊत । १०५
- ◇ मळण । माधव पुटवाड । १११
- ◇ एका प्राध्यापकाची नोंदवही: सुंदर प्रवास । प्रा. डॉ. नाना झगडे । १२०
- ◇ 'ती' च्या मनोगताचा सत्यशोध आणि बोध । प्रा. डॉ. सुधाकर शेलार । १२३
- ◇ 'जात' वास्तवाचं दर्शन घडवणारं नाटक- 'जाता नाही जात' । डॉ. आबासाहेब सरवदे । १२८
- ◇ फिन्ट्री : सम्यक समतेचा अवकाश विस्तारणारी कादंबरी । महेंद्र कदम । १३१
- ◇ अतृप्त मृगजळी आयुष्याला पाणी दाखवणारी कविता । दयासागर बन्ने । १३६
- ◇ नातीगोती सांभाळत सुगीचे दान देणारी कविता म्हणजे 'सुगीभरल्या शेतातून' । शरद ठाकर । १३९
- ◇ कोकणी मातीचा मृदगंध : भुयपर्मळ । अशोक कौतिक कोळी । १४३
- ◇ काळीज कल्लोळाच्या कथा : तिसरा डुळा । गणेश शिवाजी मरकड । १४६
- ◇ दयना : जीवनसंघर्षाची यशोगाथा । प्रा. विनोद लंकेश्वर । १४९
- ◇ पाखरमाया । संदीप वाघोले । १५२
- ◇ ना. शंकररावाच्या करारी व्यक्तिमत्त्वाचा वेध : 'आधुनिक भगीरथ' । प्रशांत गौतम । १५५
- ◇ शाखा कार्यवृत्त । १५७

सूचिशास्त्राविषयी
सैद्धांतिक विवेचन
करणारा संशोधन लेख

सूचिशास्त्र :
स्वरूप आणि व्याप्ती

डॉ. मीनाक्षी बऱ्हाटे

प्रास्ताविक :

प्रारंभ काळापासून सूचिशास्त्र या विषयाच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकल्यास आपल्याला त्या विषयातील कंगोरे उदाहरणासह लक्षात येतात. सूचीचा संदर्भ घेण्यासाठी संशोधकाला पुस्तकाची मूळप्रत उपलब्ध झाल्याशिवाय सूचीचा उल्लेख नोंदवता येत नाही. या विषयाचा प्रत्यक्ष अनुभव आपणास ग्रंथ, नियतकालिके अथवा कोश वाङ्मय, विशिष्ट कालखंडाचा किंवा त्यातील प्रवाहाचा अथवा एखाद्या विशिष्ट लेखकाच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेण्यासाठी सूची करण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवले जाते. हा विषय एवढ्यावरच थांबत नाही, तर तो विशिष्ट कालखंड डोळ्यासमोर घेऊन त्या लेखकाची अथवा साहित्यकृतीची सूची अशा अनेक प्रकारे आपण सूची तयार करू शकतो. मात्र सूची कशासाठी केली जाते हे प्रथमतः समजावून घेऊ या.

मानवी मनामध्ये एखाद्या विषयाबद्दलची जिज्ञासा, कुतूहल निर्माण होण्याच्या प्रक्रियेतून ज्ञानाची लालसा जागृत होते. याच प्रेरणा अभ्यासासाठी अतिशय महत्त्वाच्या ठरतात. प्रत्येक व्यक्ती आपआपल्या आवडीप्रमाणे ज्ञानाचा मार्ग शोधण्यासाठी झटत असते.

एप्रिल ते जून २०२१ | ७३

तेथूनच खऱ्या अर्थाने शोध घेण्याच्या प्रक्रियेला प्रारंभ होतो. या शोधाचे रूपांतर कधी आणि कसे संशोधनामध्ये होते याचे भान अभ्यासकालादेखील राहत नाही. ज्ञान मिळविण्याच्या विज्ञानशाखा असंख्य उपलब्ध केल्या असल्याने यांची पार्श्वमुखे शोधणे हे त्या अभ्यासक आणि संशोधकासमोरील मोठे आव्हान होऊन बसते. यामध्ये गतकाळामध्ये या पूर्वी कोणकोणत्या विषयावर संशोधन झाले आहे याचे भान सांभाळणे अत्यावश्यक असते. हा यातील खूप मोठा धोका उद्भवू शकतो. त्यामुळे आजपर्यंत केल्या अभ्यासाची दिशा बदलण्याची शक्यता असते. संशोधन विश्वातील ही महत्त्वाची बाब समजून घ्यावी लागते. या प्रक्रिया खूप वेळखाऊ असल्याने यातील या धोक्याची शक्यता आपणास बांधता येणे अगत्याचे असते नाही तर ही जोखीम स्वीकारावी लागते.

आपल्या मनाच्या जाणीव आणि नेणिवेच्यामध्ये असंख्य प्रश्नांची निर्मिती प्रक्रिया या कलाकृतीच्या अंतरंगाच्या निमित्ताने निर्माण होत असते. या प्रश्नांच्या अनुषंगाने कलाकृतीतील अभिव्यक्तीच्या वाटचालीला प्रारंभ होतो. आपणास हवे तसे त्या संदर्भातील उपजत ज्ञान अल्प भासू लागते. आपल्याला अभिप्रेत असणाऱ्या विषयाच्या ज्ञान प्राप्तीसाठी त्या विषयाचे अंतरंग शोधत असतो. त्यात सतत नवनवीन पेचप्रसंग, समस्या भेडसावतात. उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीच्या दृष्टिकोनातून आपला अभ्यास सुरू होतो. मात्र या अभ्यासाच्या दिशा एवढ्यावर थांबत नाहीत, तर त्यामधील शोधाच्या संदर्भातील महत्त्वाचा दस्तऐवज हा देखील अतिशय मूल्यगर्भ असतो.

१. सूचिशालाचे स्वरूप :

एखादा संशोधक अथवा अभ्यासक संशोधनासाठी विषय निश्चित करतो तेव्हा या विषयाचा आवाका प्रारंभी लक्षात घेणे अत्यावश्यक असते. त्यासाठी सूची अपरिहार्य ठरते. हाती घेतलेल्या संशोधनकार्याची अथवा प्रकल्पाच्या विषयाची निवड व्याप्ती अफाट असते. अशा वेळी अभ्यास दिशाहीन होऊ नये त्यासाठी हा आराखडा अधिक सविस्तर करण्याच्या दृष्टिकोनातून सूची केली जाते. आपण त्याला जमवाजमव किंवा गोळाबेरीज असेही संबोधू शकतो. या दृष्टीने सूचिशालाचा अभ्यास अत्यंत

मौलिक ठरतो. कोणताही अभ्यास करण्याअगोदर त्या विषयासंबंधी आधारित विषयवार सूची तयार केली जाते. त्यानुसार अंदाज बांधून आपण विषय निश्चिती करतो. यामधून बरेच विषय संशोधनासाठी डोळ्यासमोर उभे राहतात. मुख्यत्वे ग्रंथ व नियतकालिके, कोशवाङ्मय, संशोधन प्रकल्प इत्यादी क्षेत्रात सूचीचा उल्लेख ग्रंथकाराच्या आडनावावरून, नंतर त्यांच्या ग्रंथ नामावरून, प्रकाशनस्थळ, प्रकाशित वर्ष, आवृत्ती, पृष्ठक्रमांक हा क्रम अकारविल्हेनुसार दिला जातो. या संज्ञेला आपण सूची किंवा इंडेक्स अथवा ग्रंथालयांमध्ये कॅटलॉग अशा बहुपर्यायी नावाने ओळखतो. सामान्यतः संदर्भ ग्रंथांमध्ये सर्वात शेवटी परिशिष्ट अशा शीर्षकातून सूची करण्याचा प्रघात फार पूर्वीपासून साहित्य क्षेत्रात रूढ झालेला दिसतो. साधारणतः पुस्तकाच्या आरंभी असणाऱ्या अनुक्रमणिकेतून अंतरंगाचे स्वरूप आपल्याला लक्षात येते. लेखांचे शीर्षक, आरंभ - पृष्ठ क्रमांक, संदर्भ सूची असा क्रम सर्रास पाळला जातो.

थोडक्यात स्वतःचा स्वानुभव हा साहित्य क्षेत्रात अधिक मोलाचा ठरतो. कदाचित या जाणिवेतून सूचिशाला या विषयाकडे पाहताना त्यातील असंख्य बारकावे आणि त्या विषयाबद्दलची असलेली सूक्ष्म निरीक्षणे या संदर्भातील भाष्य प्रस्तुत लेखामध्ये करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा पुढील अभ्यासकांना आणि मार्गदर्शकांना उपयोग करता येईल. अशा या विषयातील सखोल विश्लेषणावर जास्त भर दिला आहे. वरील सर्व चर्चेतून पुढील अभ्यासकांना सूचिशाला करण्यासाठी उपयोगी ठरणारी माहिती मुख्यतः या लेखाचा गाभा आहे. या उद्देशातून त्या विषयाची मांडणी प्रस्तुत ठिकाणी सविस्तरपणे केली आहे. प्रथमतः सूचिशालाचा विचार करताना एक गोष्ट या ठिकाणी नमूद करावीशी वाटते, ती म्हणजे संशोधनाचा प्रदीर्घ अनुभव हा देखील सूची करताना अतिशय महत्त्वाचा भाग ठरला. या प्रदीर्घ अनुभवाचे अपत्य म्हणून देखील सूचिशालाचा बारकाईने अभ्यास करण्याचा मानस नेहमीच बाळगला. प्रस्तुत विवेचनामध्ये सूचिशालाविषयी आजतागायत केलेली निरीक्षणे नोंदवून एखाद्या नियतकालिकांची सूची करताना

कोणकोणत्या प्रकारचे अवधान पाळावे लागते त्यासंबंधी सविस्तर विवेचन करून नियतकालिकांची सूची करताना त्यासाठी कोणते नियम पाळावे लागतात, याचे सविस्तर विवेचन करण्यावर भर दिला आहे.

२. सूचीची उद्दिष्टे :

कोणत्याही विषयाचे अचूक स्वरूप उलगडून दाखवण्यासाठी किंवा संशोधन कार्याच्या शोधाची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी सूचिशालाचा सर्रास उपयोग केला जातो. निवडलेल्या विषयातील अंतरंगात सूचीचा वापर अनुक्रमणिकेमध्ये केला जातो. या आशयातून वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले तर जातेच; पण ग्रंथातील आशय हा पुढील अभ्यासकांना आपल्या पुढील वाटचालीसाठी कसा उपयोगी पडेल याचाही विचार ग्राह्य धरला जातो. ग्रंथाच्या शेवटी निर्देश सूचीच्या स्वरूपामध्ये अत्यंत बारकाव्यासह बऱ्याच सूची देण्याचा प्रघात हा पूर्वीपासून असलेला दिसतो. या मागे खूप महत्त्वाचा असा दृष्टिकोन असतो. आपण आपल्या संशोधन अथवा ग्रंथ निर्मितीसाठी कोणकोणत्या पुस्तकांचे साहाय्य घेतले आहे याचा अंदाज आपणास सहज बांधता येतो. खऱ्या अर्थाने आपण सूचिशालाचा खूप खोलवर विचार केल्यास आपणास या विषयातील अनेक कंगोरे दिसून येतात. हा विषय अत्यंत मजेशीर आणि तसा मानला, तर हा विषय किचकट समजला जातो; पण या विषयातील एक अभ्यासक म्हणून वैयक्तिक अनुभवातून या विषयासंबंधीचे खोलवर चिंतन करण्याचा प्रयत्न या लेखाच्या निमित्ताने केला आहे.

३. सूची करण्यामागील प्रयोजन :

खऱ्या अर्थाने या विषयाच्या माध्यमातून आपण बऱ्याच विषयाचे आकलन करू शकतो कारण या विषयाची व्याप्ती ही एका ज्ञानसागरासारखी असल्याने यामध्ये असंख्य उपविषय समाविष्ट झालेले असतात. या ज्ञानसागराच्या डोहात आपण जितके खोल शोध घेत जाणार तितके त्या विषयाचे कंगोरे आपणास लाभत जातात. ह्या विषयाचा आवाका लक्षात घेतला, तर फारसे अभ्यासक या विषयाकडे वळताना दिसत नाहीत कारण सूची करण्यासाठी संशोधकाजवळ असणारी जिद्द आणि चिकाटी आणि त्यांच्या जोडीला व्यासंग हवा असतो. त्या

ह्या विषयाचा आवाका लक्षात घेतला, तर फारसे अभ्यासक या विषयाकडे वळताना दिसत नाहीत कारण सूची करण्यासाठी संशोधकाजवळ असणारी जिद्द आणि चिकाटी आणि त्यांच्या जोडीला व्यासंग हवा असतो. त्या विषयासंबंधी अधिक ज्ञान असणे अपेक्षित असते. हा सर्वच संगम जुळून आला तरच आपण त्या विषयाला खरंच न्याय देऊ शकतो, अन्यथा सूची करण्याच्या भानगडीत पडता कामा नये कारण हे संशोधन आपणास चार भितींच्या आत करता येत नाही. यासाठी आपणास जंग जंग ग्रंथालय धुंडाळावे लागते. ज्या नियतकालिकांची आपण सूची करतोय, त्या नियतकालिकाचे सर्व अंक अभ्यासकास उपलब्ध असणे अनिवार्य असते. त्याशिवाय त्याला ती सूची करता येत नाही.

विषयासंबंधी अधिक ज्ञान असणे अपेक्षित असते. हा सर्वच संगम जुळून आला तरच आपण त्या विषयाला खरंच न्याय देऊ शकतो, अन्यथा सूची करण्याच्या भानगडीत पडता कामा नये कारण हे संशोधन आपणास चार भितींच्या आत करता येत नाही. यासाठी आपणास जंग जंग ग्रंथालय धुंडाळावे लागते. ज्या नियतकालिकांची आपण सूची करतोय, त्या नियतकालिकाचे सर्व अंक अभ्यासकास उपलब्ध असणे अनिवार्य असते. त्याशिवाय त्याला ती सूची करता येत नाही.

४. सूची साहित्याला लाभलेली परंपरा :

संदर्भग्रंथ, व्यक्तिनाम, स्थलनाम, विषयनाम, ग्रंथनाम, नियतकालिके नाम अशा प्रकारात देण्याचा प्रघात पूर्वापार रूढ असलेला आपणास दिसतो. तात्पर्य, निर्देश सूचीमधून वापरलेल्या ग्रंथांची कल्पना येऊन ग्रंथांच्या नामाबद्दल विषयाच्या संदर्भात बऱ्याच महत्त्वाच्या गोष्टींचा खुलासा होत असतो. सूची मुळात वर्णानुक्रमानुसार केली जाते. याचा मुख्य उद्देश हा वाचकांना, अभ्यासकांना उपयोगी राहिल या हेतूने केला जातो. जगातील इंडेक्सच्या

इतिहासाचा अभ्यास पाहिला, तर प्रथमतः जगामध्ये सूचिशास्त्राचा पहिल्यांदा प्रयोग ग्रीक विचारवंत कॉलीमाक्स याने इ.स. ३१५ व्या कालखंडात केला होता. त्यानंतर या स्वरूपाची हस्तलिखिते सोळाव्या शतकात पपायरस रोलस (भोजपत्रे) या स्वरूपात उपलब्ध झाली. तेव्हापासून सर्व ठिकाणी इंडेक्सचा वापर होऊ लागला. इंडेक्समधील वर्णक्रम हा सतराव्या शतकात सर्रास वापरला जाऊ लागला. उदाहरणार्थ दनी दिद्रो या फ्रेंच विचारवंताच्या कोशात इ.स. १७५१ मध्ये या स्वरूपाचा उल्लेख आलेला आढळतो.

सूचिशास्त्रासारखे किंवा संशोधनासाठी अशा गहन विषयाला स्पर्श करण्याची प्रवृत्ती अभ्यासकाला होते. या प्रेरणेतून असंख्य प्रश्न, असंख्य नवनवीन विषय त्याच्या मनामध्ये सातत्याने निर्माण होतात, आणि ही जिज्ञासा जेव्हा निर्माण होते तेव्हा झपाटल्यासारखा त्या विषयातील कंगोरे शोधण्याचा प्रयत्न अभ्यासक सातत्याने करतो. मुळातच संशोधन म्हणजे शोध घेण्याची प्रक्रिया होय. ही प्रक्रिया मानवी जीवनाच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत सुरू असते. मानवी मन सतत काहीतरी नवीन शोधण्याचे, काहीतरी नावीन्यपूर्ण करून दाखवण्याच्या प्रयत्नांमध्ये असंख्य नवनवीन विषय हाताळत असते. याच भूमिका संशोधनाच्या निर्मिती प्रक्रियेला अतिशय महत्त्वाच्या ठरतात.

थोडक्यात स्वतःचा अनुभव या साहित्य क्षेत्रात अधिक मोलाचा ठरतो. कदाचित या जाणिवेतून सूचिशास्त्राकडे पाहताना त्यातील असंख्य बारकावे आणि त्या विषयाबद्दलची असलेली निरीक्षणे या संदर्भातील भाष्य प्रस्तुत लेखामध्ये केले आहे. याचा फायदा पुढील अभ्यासकांना, संशोधकांना आणि मार्गदर्शकांना नक्कीच उपयुक्त ठरेल. अशा या विषयावरील विश्लेषण करण्यावर जास्त भर दिला आहे. वरील सर्व चर्चा पुढील अभ्यासकांना सूची करण्यासाठी उपयोगी ठरणारी माहिती मुख्यतः हा या लेखाचा गाभा आहे. या उद्देशातून त्या विषयाची मांडणी प्रस्तुत ठिकाणी सविस्तरपणे करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या विषयाचे अतिशय बारकावे नमूद करून सूची करताना घ्यावयाच्या दक्षता किंवा सूची

संशोधनातील उपयुक्तता या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा मुख्य उद्देश या लेखामध्ये केंद्रस्थानी आहे. सूचिशास्त्राचा विचार करताना एक गोष्ट या ठिकाणी नमूद करावीशी वाटते ती म्हणजे संशोधनाचा प्रदीर्घ अनुभवदेखील सूची करताना अतिशय महत्त्वाचा भाग ठरतो. या दीर्घ अनुभवाचे अपत्य म्हणून देखील सूचिशास्त्राचा बारकाईने अभ्यास करण्याचा मानस नेहमीच बाळगला आहे.

अक्षरवैदर्भी या नियतकालिकाचे वाङ्मय योगदान शोधताना या विषयाची साहित्याला अतिशय पूरक अशी आवश्यकता अभ्यासाअंती भासू लागल्याने सूची या विषयाकडे लक्ष वेधले गेले. आजतागायत सूचीची किंवा सूचिशास्त्राविषयी केलेली निरीक्षणे नोंदवून, एखाद्या नियतकालिकांची सूची करताना कोणकोणत्या प्रकारचे अवधान पाळावे लागते, यासंबंधी सविस्तर विवेचन करून नियतकालिकांची सूची करताना कोणते मुख्य धोरण डोळ्यासमोर ठेवणे अभिप्रेत असते या विषयावर सविस्तर चर्चा लेखामध्ये करण्यावर भर दिला आहे. जेणेकरून पुढील संशोधकांना सूची करताना येणाऱ्या अडचणी ह्या टाळता येतील, सूची करणे त्यांना सोईस्कर होईल अशा उद्देशाने हा अनुभव या लेखाच्या माध्यमातून मांडला आहे.

एखाद्या नवीन विषयाचे संशोधन करण्याअगोदर मनाच्या जाणीव आणि नेणिवेमध्ये असंख्य विषयांची उकल करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. या प्रश्नाच्या संदर्भात विचार करताना गहन निर्मिती प्रक्रियेला सुरुवात होते. जाणकार रसिक या नात्याने या कलाकृतीचे अंतरंग यामध्ये समरस होऊन जाते. या प्रश्नांच्या अनुषंगाने कलाकृतीतील अभिव्यक्तीच्या वाटचालीला प्रारंभ होतो. आपणास हवे तसे हव्या त्या संदर्भातील उपजत ज्ञान अल्प भासू लागते. यामुळे मानवी मन संशोधनाकडे आकर्षिते जाते. आपल्याला अभिप्रेत असणाऱ्या विषयाच्या ज्ञानप्राप्तीसाठी आपण त्या विषयाचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी नवनवीन स्रोत शोधून काढतो. या वळणावर अभ्यासकाला योग्य दिशा मिळण्यासाठी सूचिशास्त्र उपयुक्त ठरते. या उद्देशातून प्रस्तुत विषयाकडे पाहिल्यास सूचिशास्त्रातील संशोधन कधी न संपणारे आहे कारण

जगातील ज्ञानाचा स्रोत जसजसा विस्तृत होईल तसतसे इंडेक्स आणि सूचीचे महत्त्व अधिक दृढ होईल. हा विषय पुढील काळातील सर्वच क्षेत्रांमध्ये अतिशय उपयोगी पडेल यात यत्किंचितही शंका नाही.

थोडक्यात दोन नियतकालिकांच्या सूचीच्या अनुभवातून अक्षरवैदर्भी या नियतकालिकाची साहित्यसूची (२०१६), आमची श्री वाणी साहित्यसूची (२०२१) या दोन्ही सूचींचा उपक्रम पूर्ण झाल्यानंतर या संदर्भात आपण लिहिले पाहिजे असे प्रकषाने वाटू लागले. मग या साखळीतून चार-पाच लेखांची निर्मिती वेगाने झाली. हा लेख त्याचीच फलश्रुती मानावी लागेल. अनुभव घेणे हा या क्षेत्रातील अधिक मोलाचा अनुभव ठरतो. या जाणिवेतून सूचिशाल्त्र या विषयावर महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष नोंदविण्याचा प्रयत्न या लेखाच्या माध्यमातून केला आहे. सूची संशोधनाची आवश्यकता या विषयातून संशोधनाच्या सखोल वाटा लाभल्या जातात. त्यामुळे विषयाचा नेमका गाभा आपल्या डोळ्यासमोर ठेवून साहित्य विश्वात अथवा ग्रंथ जगात या विषयाची खोली समजू शकते. या सर्व उद्दिष्टांमुळे साहित्य संशोधनाच्या कक्षा सूचिशाल्त्राने अधिक विस्तारित होण्यास मदत होते. म्हणूनच सूची करण्याचे प्रयोजन खऱ्या अर्थाने योजिले होते. सूचीचे प्रयोजन पाहता आपणास असे जाणवते की, वाचकांचे लक्ष वेधून घेणे हे सूचिशाल्त्राचे प्रधान कर्तव्य मानावे लागेल.

४.समारोप :

अभ्यासक आपल्या प्रबंधामध्ये निर्देशसूचीमध्ये व्यक्तिनाम, स्थलनाम, ग्रंथनाम, संज्ञा संकल्पना, ग्रंथकारनामे, विषयनाम अशा विविध संदर्भातून संशोधक उपयुक्त माहिती उपलब्ध करून देतो. मुख्यत्वे वाचकांच्या सोयीसाठी सूची फार उपयोगी ठरते. नियतकालिके आणि ग्रंथ यांच्या विश्लेषणामध्ये आलेले विषय ग्रंथनाम सूची किंवा स्थलनाम सूची या सर्व नोंदींचा नामोल्लेख हा वर्णानुक्रमाच्या यादीनुसार घ्यावा लागतो, त्याला सूची असे संबोधतो. याला इंग्रजीमध्ये इंडेक्स, तर ग्रंथालयीन भाषेमध्ये कॅटलॉग असेदेखील म्हणतात. साधारण ग्रंथाच्या शेवटी सूची जोडली जाते. या माहितीतून त्या

विषयाचे कंगोरे तपासून पाहण्याची आवश्यकता असते. हे कार्य एका व्यापक दृष्टिकोनातून केले जाते. एक प्रकारे हा साहित्याचा व्यापक ज्ञानसागर मानावा लागेल आणि त्या ज्ञानसागराला शोधण्याचे कार्य सूचिशाल्त्र करत असते. या शाखाचा शोध घेण्यासाठी नेमकी दृष्टी साहित्य संशोधकाला अत्यावश्यक असते. त्यामध्ये असंख्य बारीकसारीक विषयांची नोंद घेऊन त्याची यथोचित मांडणी करण्याची जबाबदारी ही सूची करणाऱ्या व्यक्तीवर असते. याची यथोचित मांडणी करणे ही सूचिशाल्त्राची प्रथम पायरी म्हणावी लागेल. हे काम अतिशय शिस्तबद्ध आणि वाचकांच्या सोयीसाठी सुबकपणे करावे लागते. नियोजनबद्ध, नियोजित विषयाचे वर्गीकरण करून त्याचा अकारविलहेनुसार क्रम द्यावा लागतो. या ठिकाणी खास नमूद करेन, सु.रा.चुनेकर यांच्या सूचनेनुसार हा क्रम पाडून स्वतःला साहित्यविश्वात आजतागायत दोन नियतकालिकांची सूची करण्याचा मानस बाळगला आणि म्हणूनच अक्षरवैदर्भी आणि आमची श्री वाणी ह्या दोन्ही नियतकालिकांची सूची केली आहे.वरील विवेचनातून आपणास सूचिशाल्त्राचे स्वरूप लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १.बऱ्हाटे मीनाक्षी ; अक्षरवैदर्भी साहित्य सूची, जनसाहित्य परिषद प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती जाने २०११.
- २.घांडगे मीरा ; अनुष्ठुभ सूची, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००३.
- ३.मोरे संगीता, प्रतिष्ठानची साहित्य सूची, मैत्री प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती २०१० .

डॉ.मीनाक्षी बऱ्हाटे

मराठी विभाग, क.जे.सोमैया केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ,
विद्याविहार, मुंबई.७७.
८८५०३८९६४९

